

LITTERAE MARIANAE – A HAGYOMÁNYOK ELKÜLÖNÜLÉSE*

Nem mindig a méret számít: vannak kis könyvek, amelyek sokszor fontosabbak a „nagyoknál”. Benda Kálmán régi könyvecskéje, *A magyar nemzeti hivatástudat története* (1937) például szinte elvész a későbbi volumínózus iratkiadások, monográfiák mellett, mégis ez a fiatalkori esszé az, amely kulcsot ad az egész későbbi életmű megértéséhez. Hasonló gondolatokra juthat a recenzens Tüskés Gábor és Knapp Éva tanulmánygyűjteményének végigolvasása után: a szerzőpáros kiadott már a kezéből ennél hosszabb, látványosabb, a hazai vagy a nemzetközi tudományos piacon magasabb árfolyamon jegyzett munkákat,¹ a kis puhafedelű kötet azonban, legalábbis helyi értékét tekintve, fontosabb ezeknél. Korántsem hivalkodóan vagy tolakodva, de mégis világosan és félreérthetetlenül juttatja kifejezésre a szerzők munkásságának irányát, mélyebb motivációit, a tudományos téteken túl érvényesített morális szempontjait. Mindemellett persze a tudományosság követelményéből sem enged – ezért az általánosabb vonatkozások mérlegelése előtt érdemes ilyen szempontból vizsgálni.

Mivel tanulmánygyűjteményről, még hozzá több mint másfél évtized leforgása alatt keletkezett írások egymás mellé szerkesztéséről van szó (az időrendben első szöveg Tüskés Gábor 1984-es bölcsészdoktori értekezésének átdolgozott változata, az utolsó egy 2000-ben megjelent konferencia-előadás szerkesztett változata), ráadásul szerzőpáros munkájáról, az első kérdés magától adódik: milyen szempontok diktálták éppen ezeknek az írásoknak a közös megjelentetését, és „összeáll-e” a kötet az egyes tanulmányokon túlmutató egészzé?

A cím egyértelműen utal az irodalomszociológiai megközelítésmódra, annak is elsősorban a folklórkutatással kapcsolatot tartó (Brückner, Schenda), illetve az irodalomhasználati módjait a figyelem előterébe helyező, nagyrészt német és részben francia (Schmidt, Todorov) szakirodalmi hátterére. A szerzők egyéni és közös kutatásaik során több ponton továbbfejlesztették, megújították ezt a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján megfogalmazódott nézetegyüttest; részletesen kidolgozták saját funkcionálista eljárásuk módszertanát, amelyet nagy sikerrel alkalmaznak különösen a határterületek (kép és

* TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002, 287 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 151).

¹ Elég azt említeni, amelyekkel – a nemzetközi sikeren túl – a hazai „rég Magyaros” szakma legnagyobb elismerését, a Klaniczay-díjat kiérdemelték: *Emblematics in Hungary: A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*, Tübingen, Niemeyer, 2003.

szöveg, fikció és tényirodalom, írásbeliség és szóbeliség, magas és népi kultúra viszonyformáinak) vizsgálatában. Ennek a módszertannak két olyan összetevője van, amely szinte minden írásukra jellemző: egyfelől az esztétikum fogalmának korfüggő, mozgó voltával számolva nem az esztétikailag értékes anyagot próbálják kirostálni a hagyományból, hanem az irodalmi rendszer teljességét tekintik tárgyuknak; másfelől az irodalmi rendszert mozgásban lévőnek, folyamatok összességének tételezik, ezért a szövegeknek (irodalmi és „nem-irodalmi” műveknek) főként kommunikációs funkcióira figyelnek. A kommunikáció rögzült (intézmények vagy az intézményességhez közelítő állandó gyakorlat által rögzített) formáit és tartalmi toposzait véleményük szerint a műfajok fogják össze: innen – azaz nem a strukturalista örökség szisztematizáló szenvedélyéből – ered erős műfaj történeti érdeklődésük, amely a kommunikációs praxisok változását mutató műfajok (emléma, exemplum) kutatására is kiterjedt, sőt, ott mutatkozott igazán eredményesnek. Ilyen módon mindketten a kilencvenes évek közepén egyszerre több területen (nyelvtudomány, irodalomelmélet, politikai eszmetörténet) jelentkező történeti pragmatikai irány² első hazai képviselői között voltak, amellet természetesen, hogy módszerük jól illeszkedett a magyar irodalomtörténet-írás egyik legerősebb tradíciójához, Horváth János és Tarnai Andor kommunikációközpontú szemléletéhez.³ A címben tehát indokoltan szerepelnek a „műfajok”: a kötet ívét éppen a műfaj történeti érdeklődés két pólusa rajzolja ki. Az első tanulmány egy *tartalmi* toposz („Magyarország mint Mária országa”) különböző célú alkalmazásaiban rejlő lehetőségeket bontja ki két évszázad irodalmi anyagának áttekintésével, az utolsó, a kötetet záró írás pedig a magas és a népi kultúra közötti kommunikáció egy jellegzetes *formájával*, a ponyvanyomtatvánnyal foglalkozik, egy bő évszázadon át kísérve figyelemmel annak funkciómódosulásait. A címben adott időhatár (17–18. század) egyértelműen a Tridentinum után megújuló, és beszédmódjait a 18. században az alsóbb néprétegekben is sikerrel szétáramoltató katolikus irodalmat helyezi a figyelem középpontjába (egy protestáns érdekű, illetve érdeklődésű feldolgozás bizonyosan a 16. századdal kezdte volna a vizsgálgóást, amely korszakra Tüskés és Knapp csak helyenként utal vissza, míg a protestáns közeg komparatív bevonására csupán az utolsó tanulmányban kerül sor helyenként). A kötet egyik alapkérdése, hogy mennyiben jogos az érdeklődés ilyen felekezetiileg determinált összpontosítása – erre később még visszatérek. Azt azonban itt kell megjegyezni, hogy a címben szereplő „egyházi” megszorító jelző helyett szerencsésebb és a tartalomnak megfelelőbb lett volna a „vallásos” terminus szerepeltetése, hiszen a tanulmányok jelentős része éppen nem az intézményesen az egyházhoz kötődő szerzőkkel és szövegekkel foglalkozik (Esterházy, Mikes stb.), Rákóczi Ferenc esetében pedig egyenesen a bevettnek tekinthető egyházi Szentírás-értelmezéshez való ambivalens viszony a tárgy. A kötet tehát többet ad, mint amennyit a címe ígér, az intézményes mellett az egyéni vallásosság

² Lásd erről a Helikon 2005/3. (*Régi az újban* című) számának tanulmányait.

³ Sok párhuzamot mutat a Kecskeméti Gábor által bevezetett „történeti kommunikációelmélettel” is (utóbbiról lásd KECSKEMÉTI GÁBOR, *Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES ANDRÁS, társszerk. BEZECZKY GÁBOR, VARGA LÁSZLÓ, Bp., Gondolat Kiadó, 2004, 161–168).

irodalmi kifejezésformáinak is komoly figyelmet szentel. Az *Előszó*ban megfogalmazott szerény célkitűzésre ugyanez a megállapítás érvényes: itt a szerzők mindössze azt tekintik összeállításuk feladatának, hogy az „előkészítse a korszak egyházi irodalmának műfajtörténeti áttekintését”. A tanulmánygyűjtemény azonban jóval túllép az előkészítés fázisán, hiszen a dráma, a meditáció, a mirákulumos elbeszélés-gyűjtemény, a szakrális tárgyleírás, a népszerű Szentírás-kommentár műfajai (tegyük hozzá érintőleg a Mikes-tanulmányban bőséges kitérő során tárgyalt homíliát és a katekizmust, a *Regnum Maria-num*-toposz kapcsán vizsgált elmélkedést, énekköltészetet és történetírást) nem csupán az esettanulmányok ürügyén vagy háttérben szerepelnek a kötetben, hanem éppen ellenkezőleg, az egyes, nagy filológiai apparátussal és erudícióval végigvitt esettanulmányok adnak alkalmat a széles műfaji spektrum bemutatására, a közlésmódok analizésére. A műfajok, a kommunikáció formái és tartalmi toposzai valóban főszereplőkké lépnek elő.

A „mellékszereplők” persze nem kevésbé érdekesek, sőt. A szerzőktől megszokott távolságtartás itt oldódik, nagyon is személyes, az alkotókra és motivációikra (illetve szándékaikra) koncentráló kötet *Az egyházi irodalom műfajai*. Az ismert, kanonizált írók – Pázmány, Mikes, Esterházy Pál – mellé felsorakoznak a kevésbé számon tartott, de a katolikus vallásos irodalom és lelkiség szempontjából meghatározó jelentőségű szerzők (Kopcsányi Márton, Inchoffer Menyhért, Csete Istán, Szaitz Leó, Koptik Odó), és a kontextualista filológia jóvoltából előlépnek a félhomályból az eddig jóformán ismeretlen írók, fordítók, kompilátorok, tanárok, akik az irodalmi kommunikáció folyamatát működtették, vagy akiknek köszönhetően, műveik segítségével működött. Mikes Szent Pál-kommentárjának mintaadója, Pierre Perdoux; a máriavölgyi mirákulumoskönyv összeállítója, Ferdinand Grieskircher; a korán elhunyt jezsuita tanár, Gabriel Dienshamer, aki az Esterházy Pál által említett Judit-drámát vitte színpadra Nagyszombatban, vagy éppen az Esterházy Mária-atlaszának fő forrását megalkotó Wilhelm Gumpenberg: Tüskés és Knapp nem elégszenek meg azzal, hogy – sokszor filológiai bravúr segítségével – „felfedezzék” őket, hanem részletes pályaképet, néhol a személyiség jellegzetességeire, az írói habitus sajátosságaira is érzékenyen reflektáló elemzéseket adnak róluk, amelyek révén még a látszólag perifériális kérdések taglalásával is a teljesség élményét képesek kelteni az olvasóban. S ha már a személyességnél tartunk, érdemes utalni a tanulmánygyűjtemény rejtett főszereplőjére, Máriára. Talán nem is olyan rejtett, hiszen csak a címlapon (a győri jezsuita templom 1642-es oltárképén) három példányban látható (három kis Jézussal együtt, természetesen), a kötet hét tanulmánya közül pedig az első négynek egyértelműen ő a központi alakja.

Az egyes írások, jóllehet a módszer minden esetben következetesen kerül alkalmazásra, különböző látószöveget választanak, tárgyuktól függően, az adott műfajok, a vallásos (vagy egyéb, azzal kereszteződő) beszédmódok bemutatására. Az *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa* c. nyitótanulmány több redakciót ért meg, mire a mostani kötetig jutott.⁴ Mostani formájában az utóbbi évek egyik

⁴ Első változata a Pázmány Péter Katolikus Egyetem millenniumi konferenciáján hangzott el, s a konferencia kötetében (*Európai magyarság – magyar európaiság*, szerk. SZABÓ Ferenc, Bp., 2000, 45–85) a szerzőpáros neve alatt jelent meg, hasonlóan az ItK-ban (2000, 573–602) napvilágot látott második kidolgozáshoz (ezt

legjelentősebb toposztörténeti összefoglalásának tekinthető. Azzá teszi már maga a téma is, hiszen a „Mária országa” toposz pozitív vagy negatív felhangokkal kísérve egészen a huszadik század közepéig egyszerre szolgálta a (hangsúlyozottan: *magyar*) vallási és a politikai identitás kifejezését. De tudományos szempontból szintén kiemelkedő teljesítmény, ahogyan a szerzők európai kitekintéssel, a középkori és a humanista előzményekre (Hartvik-legenda, Bonfini, Heltai) részletesen kitérve, bemutatják, hogyan vált a Szent Istvánhoz kötött ország-felajánlás motívuma (Mária Magyarország gondviselője) Kopcsányi és Pázmány szövegeiben a protestánsok elleni hitvita fegyverévé (azért mérte ránk Isten a török veszedelmet, az ország romlását, mert az eretnekek elhagyták Máriát), miként alakult át a historiográfiában a toposz (a „Patrona Hungariae” helyett Inchoffer Menyhért *Annales ecclesiasticije* nyomán terjedt el a hangsúlyt az országra vető „Regnum Marianum” formula), az ellenreformáció sikerei után mikor és kiknek köszönhetően erősödött fel benne a függetlenségi motívum (Csete István nagy hatású és Gyalogi János fordítása révén széles körben ismertté vált prédikációi már a rendi jogokat hangsúlyozzák, István szerintük azért ajánlotta Máriának az országot, hogy ne kelljen helyette valamely hatalmas szomszéd oltalmára bízni azt), végül pedig Szaitz Leó kezén a 18. század végén hogyan lett a „Regnum Marianum” politikai eszköz: a felvilágosodás racionalista pestise, a „mostani Aufklärungsfantaszták” és a protestánsok elleni utolsó védőbástya. A kitűnő elemzés nyomán világosan kirajzolódik a vallási és politikai diskurzusok kora újkori funkcióváltásainak folyamata, egyfajta tektonikus mozgás, ahol az eredetileg sajátosan vallásos identitásképző diskurzuselem, a Mária-toposz egyre erősödő politikai indirekciókat von magához (először a nemzeti önmeghatározás instrumentumává, később a „hol az igazi nemzet, ti. katolikus vagy protestáns oldalon?” kérdés eldöntésének próbakövévé válik), majd a 18. század végére a politikai diskurzus szinte teljességgel magába olvasztja, indirekció helyett politikai allegóriaként vagy egyszerű allúzióként értendő, ha valaki Mária országáról beszél. Igazuk van a szerzőknek abban, hogy a kérdés részletes körüljárásához – s főleg annak vizsgálatához, hogy az itt mutatkozó indirekciós mozgások mennyiben általánosíthatók – egy egész monográfia volna szükséges. Azzal a következtetésünkkel azonban vitatkoznék, hogy a „Regnum Marianum”-toposznak „az egyházi irodalomból való kiszorulásával párhuzamosan a XVIII. század végétől megkezdődik jelentésvesztése [másutt: „kiüresedése” – B. S.], új motívumok nem kapcsolódnak hozzá”.⁵ A szerzők maguk cáfolják tézisüket a Juhász Gyulára utaló lábjegyzettel, s az újabb és újabb irodalmi motívumok felbukkanása máig volna adatható.

azonban előadás-változatában, a 2000. évi tihanyi Szent István-konferencián, Tüskés Gábor egyedül jegyezte), míg itt a végleges verzió szintén közös publikáció. (A szerzők szándéka láthatóan az együttes munka hangsúlyozása, a tanulmányok első megjelenéseit ismertető irodalomjegyzékből – 269. l. – is hiányzik az egyéni vagy közös publikációra utaló adat, ezért jöllehet nem álltam meg, hogy ne alkalmazzam saját módszerüket, és ki ne derítsem, amire kíváncsi voltam, az *intentio auctorumot* tiszteletben tartva én sem adom meg, melyiküké a nagyobb, melyiküké a kisebb hányad. Akit érdekel, járjon utána...)

⁵ *I. m.*, 54.

A kötet második írásában Staud Géza drámatörténeti kutatásainak egyik megállapítását helyesbítik a szerzők, s bizonyítják, hogy a nagyszombati iskola Judit és Mária párhuzamát hangsúlyozó színelőadása (*Patrona Hungariae in Caelos Assumpta sub schemate Victricis, Triumphatricis Judith*), amelyről Esterházy Pál is megemlékezik naplójában, lévén, hogy ő is részt vett benne fiatal növendékként, nem 1648-ban, hanem 1649-ben került bemutatásra. Az adategyeztetés köré azonban széles kontextust vázolnak: kiderül, hogy az új egyetemes papi szeminárium megnyitására készült darab a magyarországi katolikus megújulás egyik kitüntetett reprezentációs alkalma volt, a fennmaradt programból következtetnek az előadás jellegére és a darab tartalmára, valamint azonosítják a szerzőt, az előadás után röviddel forrólázban fiatalon meghalt jezsuita, Gabriel Dietenshamer személyében. A meglepetés a források vizsgálatánál éri az olvasót (és érte nyilván a kutatókat is): nincs forrás, Dietenshamer azzal tréfálta meg a filológus hajlamú utókort, hogy eredeti művet alkotott. A tanulmánynak azonban ez csak javára válik: a szerzők a szálakat visszafejtve először a Judit–Mária typologia teljes európai műfaj történeti keresztszertével igazolják, hogy nagyrészt eredeti invencióról van szó, majd a szerzőről fennmaradt adatokra támaszkodva, élő politikai és irodalomtörténeti kontextust teremtenek a darab köré. Következtetésük szerint a Judit–dráma határponton született, „jelzi a folyamatot, amelynek során nagyjából a harmincéves háború előtt és alatt a bibliai históriák a jezsuita iskoladrámában is exemplummá alakulnak át, politikai tartalommal, aktuális allegorikus értelmezésekkel telítődnek”.⁶ Azaz: ismét a vallási és a politikai makrodiskurzusok egymásba csúszását sikerült megragadni – ezúttal nem az irodalom- és eszmetörténet, hanem a mikrofilológia eszközeivel.

A következő, *Az első Mária-völgyi mirákulumos könyv és utóélete* c. tanulmány szintén ezt a folyamatot teszi tapinthatóvá, amikor Ferdinand Ignaz Grieskircher mirákulumtörténeteket összegyűjtő latin nyelvű kötetét (*Magnae Ungariae Dominae ... mirabilia*, 1661) a pálos kultusz helyi politikai térképre kerülésével hozza összefüggésbe. A Mária-szobrot őrző kolostor Pozsonytól mindössze 13 kilométerre feküdt, az országgyűléseken részt vevő főméltóságok egyik kedvelt zárandokhelye volt, s 1659-ben Lipót látogatásával az uralkodói reprezentációnak is kitüntetett pontjává vált – a kötet zárófejezete a törökellenes harcra buzdítja Lipótot, ehhez kérve Mária pártfogását. Ebben az esetben azonban a retorikai és műfajpoétikai szempontok alkalmazásáé a főszerep: a tanulmány kimerítően összegzi a mirákulum gyűjtőnév alatt összefoglalható elbeszélő kisműfajok (*prodigium*, *beneficium*, *exemplum*; Grieskircher maga a „tractatus historico-rhetoricus” kategóriát ajánlja összefoglaló terminusnak) sajátosságait, narratív szerkezeti megoldásainak visszatérő elemeit. Mindezt imponáló szakirodalmi bázissal, a műfaj magyarországi emlékeinek teljességét felgyűjtve, a kérdés különböző aspektusait feldolgozó saját monográfiákra és tanulmányokra építve. Grieskircher műve egyúttal a magyar irodalomtörténet-írásban Szörényi László tanulmánya⁷ nyomán ismert Koptik Odó Mária-eposzának (*Thalleidos liber*, 1744) egyik legfontosabb forrása. A kötetben itt

⁶ *Uo.*, 79.

⁷ SZÖRÉNYI László, *Mária, a magyar történelem tanúja: Koptik Odó = Uő., Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993, 123–130.

kerül először sor a műfaj és a szerzői szándék összefüggéseinek strukturált elemzésére (91), amelyet a soron következő írások – az utolsó tanulmány kivételével – már mind kiaknáznak.

Az *Esterházy Pál Mária-atlasza* c. tanulmány egyértelműen kapcsolja össze az „új szerzői szándékot” egy „új műfaj” megjelenésével (106). A 117 európai és tengerentúli Mária-ábrázolást bemutató és a hozzá kapcsolódó történeteket elbeszélő *Atlas Marianus* (Nagyszombat, 1690) valóban összetett kommunikációs tényezők mentén született műfaji konglomerátum: a forrásműre visszamenő eredeti intenció a jezsuita kegyességi hagyomány és közvetett vallási propaganda gyakorlása lett volna, amellyel Esterházy időközben szakított, és munkáját történetgyűjteménynek, szórakoztató olvasmányok füzérének szánta. A szerzőpáros sort kerít a katolikus képtisztelet teológiai történeti hátterének, s az erre épülő vallási propaganda nemzetközi gyakorlatának vázolására (113–118), majd mintegy mellékesen a – korábbi kutatás előtt ismeretlen – forrást is megnevezik: Wilhelm Gumpfenberg müncheni jezsuita monumentális összeállítása a diadalmas ellenreformáció új térképét alkotta meg a Mária-ábrázolások kompilációjával,⁸ Esterházy ebből válogatott ki százat, s ezeket egészítette ki magyarországi kegyhelyek leírásával. A szándékok összetett volta mellett az elemzésben előkerül egy újabb pragmatikai kategória, a cselekvés is („Esterházy itt ... másodlagos, félirrodalmi vallásos műfajban alkotott, amely ... szoros kapcsolatban állt különféle vallási cselekvésformákkal”).⁹ Az *Atlas* illusztrációit vizsgálva a szerzők külön alfejezetben mutatják be az illusztrátor, Matthias Greischer munkásságát. Talán érdemes ezt megtoldani egy feltételezéssel: Greischer közreműködött a híres Valvassor-féle Karinthia-topográfia (*Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, Ljubljana, 1681) illusztrálásában. Tekintettel arra, hogy a Valvassor körül dolgozó munkacsoportban részt vett az ekkor még fiatal horvát költő és polihisztor, Pavao Ritter Vitezović, könnyen lehet, hogy éppen az Esterházy-udvarban még évekig foglalkoztatott Greischer révén került ismeretségbe a nádorral – az pedig már Szörényi László kutatásaiból köztudott, hogy Vitezović – névtelen bér munkásként – részt vett a *Trophaeum* szövegezésében.¹⁰ (Ezen a ponton csúszott be az egyébként színvonalasan gondozott kötet egyetlen komoly szerkesztői melléfogása: a szerzők a Greischerrel kapcsolatos kutatásaik során nyújtott segítségért a 71. jegyzetben¹¹ köszönetet mondanak Cennerné Wilhelmb Gizellának, aki a tanulmány eredeti változatának írásakor még élt ugyan, de *Az egyházi irodalom műfajai* 2002-ben már hét évvel a halála után látott napvilágot. A másik elhunyt, akinek köszönet mondatik – Hopp Lajos – legalább

⁸ Wilhelm GUMPFENBERG, *Atlas Marianus sive de imaginibus Deiparae per orbem Christianum* (első kiadása: Monachii, 1657).

⁹ *I. m.*, 118.

¹⁰ SZÖRÉNYI László kísérőtanulmánya = ESTERHÁZY Pál, *A Bódogságos Szűz Mária szombattya*, Nagyszombat, 1691 (hasonmás kiad., Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXXI, Bp., 1995). Lásd még BENE Sándor, *Őskeresők (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere)*, ItK, 2003, 3–42.

¹¹ *I. m.*, 137.

két, szerencsére még ma is köztünk lévő tudóssal, Jelenits Istvánnal és Köpeczi Bélával együtt szerepel,¹² ez tehát kevésbé szúr szemet.)

A II. Rákóczi Ferenc meditációiról szóló szöveg eredetileg a szövegek kétnyelvű kritikai kiadásához¹³ készült kísérőtanulmány. A száműzött fejedelem irodalmi szempontból legtermékenyebb korszakában, az 1720-as évek elején írott elmélkedései részint a mózesi könyvek, részint egyes újszövetségi témák kapcsán próbálnak kiutat találni a Róma és a Port Royal közötti teológiai nézeteltérésekből; azonban lényeges az is, hogy gyakorlatilag velük párhuzamosan, illetve rögtön a következő években készülnek a politikaelméleti munkák is (*Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről*, *Értekezés a hatalomról*). A tanulmány komoly érdeme, hogy a meditáció műfaját – Erdei Klára kutatásait¹⁴ felhasználva, de az általa feldolgozott korszakon túlterjeszkedve – a maga teljes európai irodalomtörténeti kontextusában, a protestáns előzményekkel együtt mutatja be, s Rákóczi munkáit műfajtipológiaiailag a „meditatív kommentár” 17. századi előzményekkel rendelkező alfajához sorolja. A forrásokat mérlegelve jelentősebbnek ítéli az Ó- és az Újszövetség közötti figurális megfeleléseket kereső janzenista hatást (Sacy bibliafordítása, Duguet elmélkedései, Nicoles munkái), mint a történeti kommentár típusát, de végső soron mégis abban látja Rákóczi eredetiségét, hogy „a janzenista és a jezsuita teológia különbségeinek és ellentéteinek feloldására tesz kísérletet a két fél spiritualitásának összekapcsolásával”.¹⁵ A feldolgozás leszámol azzal az elavult, az ötvenes években divó nézettel, amely a meditációsorozatba „öncélú vallásosságot” (Tolnai Gábor) olvasott bele, és kitüntetett figyelemmel kezeli az elmélkedő szövegek és a politikaelméleti írások kapcsolódási pontjait. Így, ha kimondatlanul is, de egyszerre követi és vitatja a Rákóczi-szakirodalom két nagy hatású, a diskussziók irányát a háttérből ma is meghatározó kontribúcióját, Zolnai Béla „janzenista Rákóczi”-látomását és Szekfű Gyula „száműzött Rákóczi”-képét. Különösen az utóbbi hatás bizonyul érdekesnek. A tanulmány már pusztá témaválasztásával is elismeri Szekfű problémafelvetésének érvényét. (Emlékeztetőül: „[Rákóczi] ...szent tárgyú elmélkedéseit át-meg átszötték az ő elképzelt szuverenitásának pókhálósálai. Vallásos életének ez ad tulajdonképpen egyéni színezetet. [...] Vallásossága és politikai meggyőződése ily módon elválaszthatatlan gomolyaggá fonódtak össze egymással, és kölcsönös egymásra hatásukban még inkább feloldhatatlanná tették a csomót. Vallásos hite egész életére, a száműzetés vég nélküli éveire megszilárdította politikai álláspontját, politikai elvei viszont vallásos nézeteire gyakoroltak nem egy esetben eldöntő befolyást.”)¹⁶ A keserűen ironikus „megoldást” azonban (mely szerint Rákóczi vallásossága korántsem volt öncélú: vallás és politika összekapcsolása éppenséggel arra szolgált nála, hogy megóvja „a

¹² *Uo.*, 150.

¹³ II. RÁKÓCZI Ferenc *Meditációi*, s. a. r. DÉRI Balázs, KOVÁCS Ilona, TÜSKÉS Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1997 (Archivum Rákóczianum, III/5).

¹⁴ Klára ERDEI, *Auf dem Wege zu sich selbst. Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990.

¹⁵ *I. m.*, 196.

¹⁶ SZEKFŰ Gyula, *A száműzött Rákóczi*, Bp., Holnap Kiadó, 1993, 209.

kétségbeeséstől, úgy mint helyzetének pontos felismerésétől”¹⁷) vitatja Tüskés Gábor és Knapp Éva tanulmánya. Szekfű alapvetően politikai értékrendet várt el hősétől, azt tekintette korszerűnek, s ebben az egy vonatkozásban véleménye egybevág az ötvenes évek ideologikus eszmetörténet-írásával. A *Meditációkat* feldolgozó új tanulmány legfontosabb tanulsága viszont éppen az, hogy a kitüntetett szempontok mozgásban vannak, hol előtérbe kerül a politikai elem, hol hátrébb szorul, és általában véve sincs értelme későbbi értékrendet, szemléletet számon kérni valakin, akinek szerzői intenciói a szakrális politika-felfogás kereteit tekintették természetesnek. A gondolatmenet folytatható is volna. Jóllehet egy elegáns bekezdésben¹⁸ a szerzők elhárítják a Bossuet-vel való összevetés feladatát (mondván, hogy az *Élevations* posztumusz jelent meg 1727-ben, így nem hathatott Rákóczi 1723-i elmékedéseire), szánhattak volna néhány sort a *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Saintère*, amely viszont 1710-től kezdve hozzáférhető volt, s hatása döntőnek mutatkozott a *Tractatus de potestate* koncepciójára; a *Meditációk* kapcsán nem is Condom püspökének speciális politikai vagy teológiai tételei, hanem a katolikus és a protestáns egyházak unióját szorgalmazó általános felfogása lehetnek fontosak. Rákóczi unionista szándékai sokszor meglehetősen lapos (rendszerint a szécsényi országgyűlés türelmi rendelete kapcsán kifejtett) történelmi érvelésekben találunk csak méltatásra, ideje volna őket kimondottan teológiai szempontból értékelni és kontextusba helyezni.¹⁹ Ami viszont a *tanulmány* új kontextusát illeti a mostani kötetben, az kétségkívül többletet ad az eredeti közléshez képest: *Az egyházi irodalom műfajainak* korábbi írásai széles merítéssel, számtalan forrásra hivatkozva mutatták be vallási és politikai beszéd- és gondolkodásmódok ütközését a nyilvános kommunikáció terében, a *Meditációkat* tárgyaló tanulmány ugyanezt a feszültséget egy a külvilág politikai és teológiai vitáira érzékenyen reagáló lélek belső világában demonstrálja.

A *Mikes Kelemen Epistolák-fordításának forrásához* – mint a szándékosan archaizáló cím is jelzi – szakfilológiai tanulmány. Még az érdeklődő és elkötelezett olvasót is próbára teszi az *Epîtres et Evangiles* című vagy típusú francia nyelvű munkák tengerének áthajózása, a mérhetetlen mennyiségű bibliográfiai adat, könyvtári jelzet (!), szakirodalmi utalás, az azonos művek csekély eltéréssel megjelent változatait regisztráló stemma. A szénakazalból azonban végül előkerül a tű: kiderül, hogy Mikes egy régen feledésbe merült 17. századi világi szerző, bizonyos François Perdoux népszerű Szentírás-magyarátát fordította és adaptálta, aki elsősorban a világi (és sokszor frissen a katolikus hitre tért) olvasók vallási tanítását tekintette feladatának. A forrás azonosítása tehát közelebb vitt Mikes intencióinak feltérképezéséhez, amelyek a laikus vallásosság nyelvi, kommunikációs formáinak kidolgozására irányultak.

A kötetet záró tanulmány (*Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században*) ideiktatása igazi telitalálat: Mária, Judit és a többi szereplőnk itt a földre, az irodalmi kommunikáció legalsó szintjére száll. A magaskultúrától a népi kultúráig vezető hajszalérek

¹⁷ *Uo.*, 212.

¹⁸ *I. m.*, 178–179.

¹⁹ Lásd ehhez újabban SCHMAL Dániel előadását: *Rákóczi és a francia politikai teológia a 17–18. század fordulóján*, http://www.iti.mta.hu/Gyula/tanulmanyok/Schmal_D.pdf.

megmutatása egyfajta szignó is, igazolja, hogy a szerzők útja nem véletlenül vezetett a néprajztól az irodalomtörténetig (legalábbis az egyik szerzőé). A recenzió elején utaltam azokra a nemzetközileg is figyelmet keltett munkákra, amelyek háttérét, módszertani bázisát a néprajztudományból hozott kommunikációközpontú szemlélet adta. Ez a korai dolgozat bizonyítja, hogy a kutatói kurrikulum koherens és következetes. A tanulmány fontos meglátásai, eredményei közül itt csak a históriás énekek funkcióváltásának megragadását emelem ki: a dolgozat meggyőzően, statisztikai módszerekkel is alátámasztva mutatja be, hogy a nagy múltú műfaj hogyan engedi át vezető szerepét az ének és az ima műfajainak, illetve hogyan „süllyed” egy újabb szociológiai közegig (formai elemei az ún. „koldusénekekben” élnek tovább).

Lezárva a tanulmányok szemléljét, érdemes visszatérni a korábban felvetett problémára. Horváth Iván nevezetes Balassi-könyve²⁰ végén azóta toposszá vált kifejezéssel, a „nyílt kártyák” elvét alkalmazva, külön fejezetben tette explicitté kutatói habitusának „metafizikai” elemeit, tudományon kívüli, de tudományos következményekkel is járó meggyőződéseit. Azóta maga az ilyen fejezet is topikus elemmé vált, pl. Kecskeméti Gábor – Horváth Ivánra hivatkozva – hasonlóval tekintett vissza retorikatörténeti monográfiája tágabb kontextusára.²¹ Tüskés Gábor és Knapp Éva talán alkatukból következően is tartózkodnak az efféle provokatív szövegek közreadásától (az *Előszó*ban a módszertan szigorúan tudományos terepén maradnak), így most a recenzens kénytelen megkísérelni a tanulságok összegzését. A kérdés tehát: jogos-e, indokolt-e a mégoly tágran értelmezett magyar irodalom történetét ilyen hangsúlyozottan felekezeti érdeklődéssel írni? A történeti méltányosság szempontjából (ha létezik ilyen) mindenképpen jogos. Amennyiben volt határozottan felekezeti kultúra és kultúrpolitika a vizsgált korban – márpedig volt –, akkor felesleges és félrevívó erőfeszítés volna azt éppen a konfesszionális szempontokat háttérbe szorítva, egyfajta utólag konstruált (szép)irodalmi ökumené kereteibe tuszkolva bemutatni. Tudománytörténeti szempontokat mérlegelve pedig legalább ennyire indokolt a szerzői „önkorlátozás”, a vizsgált terület lehatárolása. A múlt század harmincas és negyvenes éveinek fordulóján fellépett, a Regnum folyóirat körül csoportosuló történész, egyháztörténész, művelődéstörténész kutatók Szekfű Gyula munkásságát tekintették irányadónak, és forráskritikájukban, módszereikben korszerű szemlélettel próbálták bemutatni a katolikus múlt fontos pontjait. Entz Géza, Waczulik Margit, Gerézdí Rabán, Galla Ferenc, Csapodi Csaba – csak néhány, ma is jól csengő név a legendás folyóirat szerzőgárdájából. Az a program akkor megszakadt (nem véletlen, hogy a közelmúltban indult újra a Regnum, ismét fiatal, de máris jelentős eredményeket felmutató történészek közreműködésével). Tüskés Gábor és Knapp Éva könyve – mint a gyakori Regnum-hivatkozások is mutatják – az elejtett szálakat veszi fel, azok közül is mindenekelőtt azt a témát, amelyik kitüntetett szerepet kapott mind a „regnumos” szerzők publikációiban, mind a magyarországi katolikus megújulás századaiban: Mária kultuszát. *Az egyházi irodalom műfajainak egyik legnagyobb értéke* (nem

²⁰ HORVÁTH IVÁN, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

²¹ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Kiadó, 1998.

pusztán tudományos, hanem erkölcsi értéke) az a gesztus, amellyel rehabilitálja és szinte magától értetődő természetességgel folytatja, mert tudományos szempontból is folytatható, a politikai eszközökkel félreszorított, azután éppen csak megtúrt kutatási irányt, még hozzá elfogultságok nélkül, páratlanul gazdag irodalom- és kultúrtörténeti anyagot mozgósítva.

Hogy ez milyen gyümölcsöző, még ma is termékeny kapcsolódási pontokat kínáló hagyomány, arra befejezésül csak egy hosszabb példát hozok. A Tüskés–Knapp szerzőpáros is hivatkozik Waczulik Margit alapvető tanulmányára, *A magyar barokk vallásos nemzeti öntudatának kialakulására*, amely éppen a Regnum Szekfü Gyula hatvanadik születésnapját ünneplő számában jelent meg (1942–43), és amely a jelen kötet első írásának mintegy előképét alkotja. István ország-felajánló, Máriát Magyarország védelmezőjévé fogadó gesztusának jelentőségét mérlegelve írják: „Pázmány álláspontja lényegében Francisco de Suárez vallás és állam egymásrautaltságát hangsúlyozó elméletén alapul”.²² Waczuliknál: „Ez az irányzat vallás és állam szoros egységét, azonos céljait, egymásrautaltságát hangsúlyozza, ideálja az isteni igazság elveire építő, isteni akaratból uralkodó, magát isten napszámosának tartó fejedelem. Államkoncepciója Suarez Szent Tamástól vett elméletén alapul.”²³ Waczulik Margit a megelőző bekezdésben az oratoriánus iskola nagy – ma már elfeledett – alakjára, Tommaso Bozióra (1548–1610) hivatkozik, még hozzá Pázmány utalása nyomán, aki a Magyar Istvánnak írott *Feleletben* nem titkolt gúnnyal leplezi le vitapartnere taktikáját: „Sok országok és fejedelmek példájából megmutatja Bozzius, hogy az császárok és fejedelmek közül legboldogabbak voltak mindenkor azok, kik az Római Ecclesiába, a mi vallásunkon voltak. Ezeknek békeségek nagyobb és állhatatosb volt hogy sem egyéb fejedelmeknek. És végre minden nemzeteknek históriájából megmutatja Tom. 2. lib. 23. signo 97. et 98. a folio 10209.”²⁴ hogy szerencsétlen és bódogtalanok voltak mindenkor azok az fejedelmek mind magokba, mind maradékokba és országokba, melyek elszakadtak a mi vallásunktól. Én nem érkezem hozzá, hogy ezeket kiírdam, mint te Peucerust, hanem olvasd meg te magad.”²⁵

Az indikáció kitűnő, egyszerre ad programot a filológiának és az eszmetörténeti kutatásnak. Az előbbi feladat még ma is elvégzésre vár (ha nem másolta, milyen módon használta – hivatkozással és anélkül – Pázmány Bozio művét?). Az utóbbi, eszmetörténeti vonatkozásban a kutatás Waczulik cikkének megjelenése óta nagyot haladt előre, s már korántsem azonosítja feltétel nélkül Bozio elképzeléseit a nagyobb hírnévre jutott jezsuita Suárez teóriájával. Suárez végletekig vitt teokratikus elméletének a népfeltség tétele a logikus következménye, ezzel vált a zarnokölés és a lázadás jogosságának egyik

²² *I. m.*, 30.

²³ WACZULIK, *i. m.*, 724.

²⁴ A lapszám olvasata hibás lehet: a hivatkozott Bozio-mű első kiadásában, amit Pázmány ekkor használhatott, a kérdéses hely, ahol Bozio bőséges történeti példatárat hoz a jelzett témához: Thomas BOZIUS, *De signis ecclesiae Dei libri XXIII*, Romae, 1591, II, 515–572. Ugyanezt a témát Bozio bővebben is kidolgozta egy későbbi művében (ezt is érdemes lenne egyszer alaposan összevetni a *Felelettel*): Uő., *De ruinis gentium et regnorum adversos impios políticos libri octo*, Romae, 1596, 405–477 (a VII. könyv).

²⁵ PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak*, kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2000, 244.

első modern megalapozójává.²⁶ Bozio más utat járt, ő a tamási *De regimine* új kidolgozását javasolja, a természetjog és az isteni törvény által egyaránt korlátozott *potestas* lebeg a szeme előtt, mindemellett mégis fenntartja az egyház állami politikát reguláló szerepének követelményét. A magyarországi kontextus ismeretében ez az elképzelés bizonyára jobban megfelelt Pázmány céljainak. Megérné a fáradságot annak alapos vizsgálata, hogy vajon a Mária és Szent István kultuszát egyszerre előmozdító (utóbbiért minden egyházipolitikai összeköttetést megmozdító) Pázmány politikaelmélete nem ide, Bozióra vezethető-e vissza Suárez helyett. Bozio rugalmas teóriája talán magyarázatot adhatna azokra a látszólagos „következetlenségekre”, amelyeket a korábbi kutatás Pázmány elméleti meggyőződése és gyakorlati politikája között vélt felfedezni. A kontroverz teológiában ugyanis mindenképpen Pázmány egyik legjelentősebb forrása volt Boziónak a *Feleletben* is hivatkozott monumentális műve, a *De signis ecclesiae Dei contra omnes haereses* (1591). A „jegyek”, amelyekről itt Bozio beszél, azok a bizonyítékok, amelyek az egyszerű hívő számára is világossá teszik, hogy Isten igaz egyháza a római katolikus egyház; közülük is különös hangsúlyt vet a szerző azokra a jegyekre, amelyek a materiális, kézzelfogható „boldogságot” biztosítják a katolikus vallás követői számára: az egyén anyagi jólétét, a tudományok virágzását, az államok erejét és békéjét egyaránt az ősi egyház tanításainak követése garantálja. A magyarok például – akik eredetileg nyershússal és vérrel táplálkoztak, a foglyul ejtett ellenség szívét feldarabolták, kopaszra borotválva és szótlannul, de kegyelmet nem ismerő kíméletlenséggel pusztították végig Itáliát – Krisztushoz térve változtatták meg régi szokásaikat és természetüket.²⁷ Ebben döntő szerepe volt a Mária-kultusznak, amelyet az ország magával a keresztény vallással együtt kapott.²⁸ Bozio a Mária-kultusról nemcsak nagy ívű, több földrészre kiterjeszkedő történeti rekonstrukciót ad, hanem éppen ebben (és a vele szorosan összefüggő szentkultuszban)²⁹ látja a katolikus megújulás zálogát. Mária és a szentek imádása civilizatorikus erő: minden népek közül a legszentebbek, legműveltebbek és leggazdagabbak (*sanctissimi, doctissimi ac faelicissimi*) különleges tisztelettel övezték a Szüzet, a legalávalóbb népek viszont éppen arról ismerik meg, hogy mindig is megvetették (*contra pessimi spreverunt*). Az oratorianus szerző egész akcióprogramot épít a *Deipara* köré, amely lényegében változtatás nélkül átemelhető volt a magyar közegbe, s Pázmány, majd követői jelentős részben ezt az útmutatást használták vezérfonalként a következő évtizedekben. Mária kultuszának európai és hazai fázisai mindig szoros párhuzamot mutattak (pl. Andreas Pannonius mariológiai *Énekek éneke*-kommentárja egyidejű a IV. Sixtus által vezetett, s végül majd a szeplőtelen fogantatás dogmává emeléséhez vezető

²⁶ Lásd erről újabban HARGITTAY Emil előadását: *Pázmány Péter: De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti 1606*, <http://www.iti.mta.hu/Gyula/tanulmanyok/Hargittay.pdf>; valamint Gianfranco BORRELLI, *Ragion di stato e Leviatano: Conservazione e scambio alle origini della modernità politica*, Bologna, 1993, 37–50.

²⁷ *De signis*, id. kiad., 269. (A hivatkozott forrás Regino apát.)

²⁸ „Hungaria namque hoc ipso gloriabitur, quod una cum religione Christiana imbiberit ab incunabulis religiosissimum in Mariam studium: Stephanus namque sanctus rex Hungariae primus Virginis patrocinio regnum subiecit”. *De signis*, id. kiad., 372.

²⁹ A kettő összefüggéséről *uo.*, 351.

nagy 15. századi teológiai vitákkal),³⁰ a rekatolizációs fázisnak azonban sajátos vonása, hogy itt – mint a fenti idézetek is mutatják – a nemzetközi Mária-propaganda merített a magyar hagyományból, a magyar példa a Szent Szűz humanitásra vezető aspektusának – és az ország-felajánlást figyelembe véve politikai erejének is – legfontosabb ihletője. Ez utóbbi tekintetben nem véletlen, hogy Bozio, aki a „jegyeket” a hagyományos erénykatalógus szerint (három teológiai és négy kardinális virtus) csoportosítja, a *Cultus Deiparae et sanctorum amplificatus*ra a politikai *prudentiát* is magukban foglaló kardinális erények között, a *iustitia* tárgyalása kapcsán kerít sort. Mária és a többi szentek tisztelete önértékén, hitbeli jelentőségén túl *instrumentum regni* is: ez a konstrukció adja a tágabb keretét és nemzetközi hátterét a jelen kötet tanulmányaiban többször jelzett érintkezésnek politikai és vallási diskurzusok között. Waczulik Margit említett tanulmányában még csak „mellékesen” jegyzi meg, egy lábjegyzetben,³¹ hogy Bozio hosszú fejezetet szentel Mária kultuszának³² – de mint a példa is mutatja, ez és a hasonló lábjegyzetek újabb vizsgálódások kiindulópontjául szolgálhatnak, amelyek újabb mozaikkockákat illeszthetnek *Az egyházi irodalom műfajaiból* kibontakozó összképhez, még ha annak lényegi beállításán nem is változtatnak.

Összegezve: Tüskés Gábor és Knapp Éva tanulmánygyűjteménye olyan tematikát helyez kutatásai középpontjába, amelynek mind tudományos érvénye, mind tudománypolitikai jelentősége megkérdőjelezhetetlen. A „Regnum Marianum” képzete és a tágabb értelemben vett Mária-kultusz talán a legfontosabb eleme volt az érzelmekre is ható rekatolizációs propaganda sikerének, ennek köszönhetően lehetett katolikus oldalon ellensúlyozni a „tévelygésüket Magyar Hitnek” (következésképpen a más hitűeket nem-magyaroknak) vélő „Tisza mellyéki Magyarok” meggyőződését.³³ S jóllehet az egyik oldalon ez a kulturális erőfeszítés tette lehetővé a 19. századi függetlenségi mozgalmak egyszerre laikus és szakrális ideológiai töltetének felhalmozódását (a katolikus magyarság is megtalálta a maga egyszerre nemzeti és üdvtörténeti legitimációját), a másik oldalon meg is rögzítette a különbségeket. Tüskés Gábor és Knapp Éva nagyon lényeges pontra tapintanak rá, amikor a korábban hangsúlyozott egységesülés helyett, pontosabban mellett, az elkülönülés mélyben munkáló folyamatára irányítják a figyelmet, s a Mária-toposzról összegzésként azt írják: „felekezeti meghatározottsága, megosztó szerepe egyben jelzi a magyar irodalomban megjelenő hagyományrendszerek *fokozatos elkülönülését*”.³⁴ Közeledni, egységesülni csak az tud, ami jellegében, nyelvében különböző; nem egy múlt volt (van), hanem több, és mindegyiket újra és újra el kell mondani. *Az egyházi irodalom műfajai* – hasonlóan Benda Kálmán említett esszéjéhez – a modernitás egyik előtörténetét vázolja, egy lélekforma, egy intellektuális habitus és a hozzá tartozó iro-

³⁰ Lásd DÁM Ince, *A szeplőtelen fogantatás védelme Magyarországon a Hunyadiak és Jagellók korában*, Róma, 1955, 39–46, 103–105; Uő., *Andreas Pannonius ferrarai priorságának viszontagságai*, Civitas Dei (Wisconsin), 1956, 101–110.

³¹ WACZULIK, *i. m.*, 724.

³² *De signis*, id. kiad., 351–374 (a 36. „jegy”).

³³ Az idézetek Szabó Istvánnak a jelen kötetben bemutatott 1750-es prédikációjából valók, *i. m.*, 46.

³⁴ *Uo.*, 53; kiemelés: B. S.

dalmi beszédmód formálódásáról mond el valami nagyon fontosat, végső soron tehát antropológiát, jelesül: irodalmi antropológiát művel. A továbblépés iránya ugyancsak ebből következhet. Az irodalmi antropológiának fontos kérdésirányai a szerzők által is vizsgált érintkezések és párhuzamok, határok és határátlépések az egyes beszédmódok, kommunikációs formakészletek és kitüntetett tematikák között – de hasonlóan termékeny lehetne, ha az egyes beszédmódokon *belüli* határátlépéseket, a lelkeség és az intellektuális habitus mellett a képzelet formáit próbálnák megragadni. Más szóval (és szándékosan régies terminológiával): az *irodalom* után a *költészet* is visszatérhet témáik közé, hiszen éppen az irodalom (kommunikáció, műfajok) terén nélkülözhetetlen terepfelmérés, az elvégzett hatalmas munka ad lehetőséget a nyelv és a teremtő képzelet műveinek immár reflektált élvezetére. A tárgyat nem csak feldolgozni, szeretni is lehet – a lehetőségre a szerzők a maguk módján (halkan, de határozottan) céloznak, több ízben is. És nem csak az itt recenzeált könyv lapjain. Elég rákeresni a szerzőpáros előbbi tagjának nevére az interneten – a legelső Google-találat rögtön egy jelmondathoz vezet: „Labor omnia vincit”. De ha valaki felismeri, hol jár (Vergilius *Georgicájában*, I, 145), akkor menthetetlenül felöltik benne az idézet párja is: „omnia vincit amor” (*Ecl.* X, 69). Úgy legyen – *et nos cedamus amoris...*

Bene Sándor

„TENGER AZ IGAZ HITRÜL VALÓ EGYENETLENSÉGEK VITATÁSÁNAK ELÁRADOTT ÖZÖNE...” TANULMÁNYOK A XVI–XIX. SZÁZADI HITVITÁINKRÓL

Szerkesztette Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK
Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 316 l.

Az elmúlt évtizedek irodalomtörténet-írása – akár formatörténeti, akár kultúra-történeti aspektusból – előszeretettel fordult a kora újkori felekezeti képződés eredményeképpen létrejött vagy átformálódott irodalmi témák és műfajok kutatásához. Ezzel részben visszanyúlt a korábbi vizsgálatok – természetesen még jórészt felekezeti szempontoktól erősen befolyásolt – hagyományaihoz, részben pedig – és ez nem kevésbé örvendetes – szervesen kapcsolódott a nemzetközi tudományosságban mostanság igen hangsúlyos felekezeti központi kutatások eredményeihez. Az irodalomtörténeti publikációkat és konferenciákat figyelemmel kísérve viszont némi

meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy ez a fokozott és sokirányú érdeklődés éppen a korszak mind mennyiségileg, mind pedig jelentőségét tekintve egyik kulcsműfaját, a hitvitát kerülte el.

Pedig ennek a kérdéskörnek a tanulmányozása nem csak az irodalomtörténetesek, hanem a rokontudományok képviselői számára is nagyon fontos tanulságokat hozhat. „Távoli és tisztán irodalomtörténeti szemlélet a hitvitázó irodalom e töménytelen sok termékét könnyen lenézheti egyhangúság, unalom, durva szitkozódó stílus miatt, közelről megnézve azonban itt is minden egyes író külön egyéniség, s ehhez képest a formában is vannak lényeges

eltérések. [...] De ha mi irodalmi szempontokra korlátozt vizsgálat helyett gondolataikat mint az akkori magyar gondolat kifejezőit nézzük, fel kell ismernünk a korábbi századokban is megállapított tény, hogy t. i. a magyar fejlődés telítve van általános emberivel, ez esetben a mindent felülmúló vallási érzéssel, továbbá általános európaival: a hitvitázó irodalom európai függőségét egy szorgalmas kritikai kutatás könnyen kideríthetné.” Ezt a megfogalmazásában kissé talán avíttasnak tetsző, de tartalmilag máig érvényes programot is egy történész, a kérdésben igen csak érdekelt Szekfű Gyula vetette papírra a *Magyar történet* 17. századi kötetében. Nem kevesebbről van tehát szó, mint hogy amennyiben az olvasók előtt emelkedő elsődleges akadályokat, a dogmatika és a retorika bástyáit sikerül bevonnunk, akkor egy sokoldalúan és sokféleképpen hasznosítható forrásanyag birtokába jutunk.

Ezért is tartom tudománytörténeti jelentőségűnek a Miskolci Egyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, jelesül Heltai János által szervezett hitvita-konferenciát és különösen az előadásokból szerkesztett tanulmánygyűjtemény megjelenését. A kötet egy nagyon fontos irodalom- és művelődéstörténeti forráscsoport régóta hiányzó, a maga nemében első átfogó igényű megközelítése, amely remélhetőleg kiindulópontja, és nem lezárása a hitvitákra vonatkozó szervezett hazai kutatásoknak. Kezdeményezésük súlyával maguk a szervezők is tisztában voltak. A szerkesztői előszó tanúsága szerint a kötet tudatosan szakít a korábbi időszakok sokszor máig kísértő apologetikus megközelítési módszereivel; a műfajt tágabb eszmetörténeti kontextusba emelve, mint két évszázad alapvető kommunikációs jelenségét

vették górcső alá, részben azzal a szándékkal, hogy iránymutatásul és igazodási pontként szolgáljanak a további kutatások számára.

A kötet összesen tizenhat dolgozatot tartalmaz: többségük egy-egy hitvita vagy vitairat bemutatása-elemzése, de találunk szélesebb kontextusba helyezett, elméleti kérdéseket is felvető retorikatörténeti és eszmetörténeti tanulmányokat is. A szerkesztők az írásokat kronológiai rendben helyezték el, ami kétségtelenül indokolható, így viszont a kötet tartalmilag szorosan összetartozó és bizonyos értelemben „programadó” két tanulmányát, Heltai János írásait a könyv közepén, illetve végén találjuk.

Az első tanulmányában Heltai – a magyar irodalomtörténet- és művelődéstörténet-írásban elsőként – átfogó ismertetést nyújt a 17. század első felének hitvita-irodalmáról. A *Régi magyarországi nyomtatványok* két 17. századi kötetére építő vizsgálat legfontosabb érdeme, hogy tematikai csoportosításban, „hitvitabokrokban” mutatja be a vallási viták eme kulcsfontosságú időszakának irodalmi termését. A vizsgálatba a tulajdonképpeni vitairatokon kívül bevonta a hitvitázó prédikációkat, az apologetikus katekétikai műveket és az ilyen témájú iskolai disputációkat is, vagyis összesen 168 kiadványt. Az írásokra a célkitűzésnek megfelelően inkább az anyanyelvűség a jellemző: 103 magyar, 2 német, egy biblikus cseh nyelvű munka mellett 62 latin nyelvűt regisztrált; a felekezeti megoszlás nagyjából egyenletes: 60 evangélikus, 58 református, 46 katolikus és 4 unitárius kiadványt vett számba. A tematikai ismertetés a katolikus–protesztáns hitvitákkal kezdődik, ezeken belül egyértelmű a Pázmány körüli hitviták do-

minanciája. Pázmány mellett önálló tematikai-edíciós egységekként szerepelnek Káldi Györgynek a katolikus Biblia-fordításhoz mellékelt *Oktató intése*, Balassi Bálint Campianus-fordítása, Veresmarti Mihály hitvitái és a Rákóczi család környezetéhez kapcsolható vitairatok. A protestáns–katolikus hitviták a kezdeményező fél tekintetében különböznek az előző csoporttól, ebben az esetben azonban nehezebben különíthetők el a hitvitabokrok, így itt a szerző a tematikus csoportosítást választotta. A főbb tematikai egységek: a protestáns tanítást polemikus éllel kifejtő, átfogó jellegű vitairatok, a harmincéves háborúhoz kapcsolódó hitviták, az egyház témakörét tárgyaló vitairatok, a „pozsonyi szellem” (egy elhunyt pozsonyi bíró kísértetének) megjelenésével kapcsolatos viták, a bibliai kánon és fordítás kérdéskörének eltérő értelmezései, illetve az iskolai disputációk. Az európai polemikus irodalomban fontos helyet elfoglaló megtérés-beszámolók Magyarországon csak elvétve jelentek meg: Heltai a 17. század első felében csupán néhány vonatkozó munkát sorol fel, közülük is csak egyetlen tekinthető szorosabban vett magyarországi megtérés-történetnek. A katolikusok és a protestánsok vitáihoz képest a 17. században lényegesen kisebb súllyal vannak jelen a protestantizmuson belüli disputák, hiszen a rekatolizáció árnyékában a már polarizálódott reformált egyházak között a szellemi vitáknak is kisebb tétje volt. Ennek ellenére továbbra is jelentek meg evangélikus–református vitairatok, mindenekelőtt az úrvacsora és a predestináció eltérő értelmezéseiről, illetve a református oldalról jelentkező irénikus törekvésekkel kapcsolatban. A református–unitárius hitviták szintén meg sem közelítették a 16. századi

szintet, hiszen a református fejedelmek által mindinkább visszaszorított unitáriusok teológiai műveinek nagy része kéziratban maradt. A mindössze négy megjelent munkával szemben szintén kisszámú református vitairat született. A magyarországi felekezetek közül a saját egyház kebelén belüli disputák egyedül a reformátusoknál jutottak el a nyomtatott nyilvánosságig, mégpedig a református ortodoxia és a puritanizmus hazai képviselői közötti viták esetében (115–174).

Szintén programadó jelentőségű Heltai másik írása, a 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete. A dolgozat két fő részből áll: először – reflektálva a kötet néhány tanulmányának és a nemzetközi kutatás bizonyos irányzatainak kérdésfeltevéseire – javaslatot tesz a magyarországi hitviták elemzésénél alkalmazható szempontrendszerre. Szerinte a Hans Robert Jauss híressé vált tanulmányából kiinduló megközelítési mód, mely szerint a hitvita végső dolgokat, lezárt tanításokat állít szembe, és ennek értelmében valódi vitáról nem beszélhetünk, a reformáció korának vitáira nem alkalmazható. Részben mivel maga Jauss is a mediterrán térség három monoteista vallásának, a zsidónak, a kereszténynek és a muszlimnak a vitáira vonatkoztatta megállapítását, amelyet nem terjesztett ki a kereszténység belső vitáira; részben pedig mivel a reformáció korának dogmatikai fejlődése részben mégiscsak ezen disputák során történt meg. A lezárt rendszerek szembehelyezkedésének tézise tehát a hitvallások megalkotásáig és ezeknek a politikai hatalom általi elfogadásáig mindenképpen vitatható, utána viszont ezt a szempontot kétségtelenül érdemes figyelembe vennünk. Az elméleti megfontolások mellett

Heltai néhány fontos hazai és nemzetközi – elsősorban német – kutatástörténeti előzményre is felhívja a figyelmet, amelyek ismerete a téma szempontjából nélkülözhetetlen. A tanulmány második része sokkal inkább módszertani és technikai szempontból jelentős: a szerző bemutatja a hitviták adatbázisa során kialakított regisztrációs módszereket. Ennek értelmében az erre vállalkozó munkaközösség valamennyi magyarországi szóbeli és írásbeli hitvitáról és ezek dokumentumairól adatlapokat állít össze, amelyek segítségével egy számítógépes adatbázist építenek fel. A vállalkozás jelentőségét nem lehet túlbecsülni, hiszen ezáltal egy, az eddigi kutatásban szisztematikus módon soha meg nem közelített, csak mozaikszerűen ismert forrásanyag válik alkalmassá a rendszeres, a forrástípus egészét figyelembe vevő vizsgálatokra. Az adatfelvétel szempontjait a mintaként közölt nyilvántartó-lapok teszik szemléletessé (251–299).

Az egyes hitvitákat, polemikus írásokat, műfajokat vagy hitvitabokrokat elemző írások sorát Balázs Mihály tanulmánya nyitja: *Fikció és valóság Palaeologus Disputatio scholastica* című művében. Az erdélyi antitrinitarizmus fejlődését meghatározó módon befolyásoló görög teológus itt elemzett munkája egy elképzelt, égi hitvita leírását tartalmazza, amelyben a szerző egyedülálló módon párosítja a teológiai útkeresést a fikcióval; olyannyira invenciózusan, hogy Pirnát Antal egyenesen hitvitázó, illetve fantasztikus regénynek nevezte a művet. Ugyanakkor Palaeologus munkája korántsem áll egyedül a világirodalomban: a Nicolaus Cusanus, Dirck Volckertszoon Coornhert és Jean Bodin hasonló fiktív disputációival való

összevetés a Palaeologus-mű egyedi retorikai szituálására hívja fel a figyelmet, amelynek köszönhetően egészen eredeti és rendhagyó szövegegyütttest hozott létre. A tanulmány különösen izgalmas vonulata ennek a hagyományos egyházi irodalomba igencsak nehezen illeszthető munkának a 18. századi unitárius egyháztörténet-írásba való meglehetősen suta beemelése (1–11). Oláh Szabolcs a Bornemisza Péter és Telegdi Miklós közötti vita egyik szakaszáról, az 1578-ban megjelent Bornemisza-féle *Fejtegetés*ről és Telegdi erre 1580-ban kiadott *Feleletéről* értekezik. Tanulmánya abból a fentebb már említett alapelvből indul ki, hogy a felekezeti lezáródott teológiai tanításoknak, vagyis a hitvallásoknak az egymással szembeni megnyilatkozásai nem a másik fél meggyőzését, hanem a saját álláspont ismételt kinyilvánítását, megerősítését célozták. Nem beszélhetünk tehát valódi vitákról, a felek álláspontjától független igazságot közösen kereső dialógusokról, hiszen a felekezethez való tartozás egy retorikailag nagyon is leszűkített érvrendszert engedélyezett a vitázóknak. Telegdi legfőbb kifogása ellenfelével szemben a formális dialektika érvényesítésének hiánya, amelyet viszont valójában ő is korlátozott és manipulatív módon alkalmazott. A tét tehát nem a meggyőzés, hanem a nagyszombati nyilvánosság és az ezzel együtt járó vallási-hatalmi pozíciók megszerzése volt, ennek elérése érdekében a hitviták retorikai tétjét már nem a hitélmény elevensége, hanem sokkal inkább a teológiai tudás reprezentálhatóságának és átadhatóságának módszertani eszköztára jelentette. Ami pedig kifejezetten izgalmas, hogy ebben az eredetileg a protestáns teológusok által kidolgozott, megújult retorikai térben Telegdi

biztosabban és tudatosabban mozgott, mint Bornemisza (13–31).

P. Vásárhelyi Judit itt közölt tanulmányában folytatja a Biblia-fordításokhoz kapcsolódó polémiák bemutatását: korábban Káldi György és Pázmány Péter Biblia-olvasással kapcsolatos nézeteit ismertette, jelen írásában Károli Gáspárnak a Vizsolyi Biblia előljáró beszédében megfogalmazott gondolatait mutatja be. Károli bevezetője a magyar protestantizmus bibliafelfogásának legteljesebb összefoglalása, amely a korábbi protestáns fordítók elképzeléseit is magába sűrítette (33–41). Kecskeméti Gábor írása rokonszenves módon egyesíti a régi magyar egyházi irodalom kutatásában jelenlevő kétféle megközelítési módot: a szélesebb művelődéstörténeti kontextus feltárásának és a szorosabban vett retorikai elemzésnek a kettősségét. Írásának kiindulópontjaként a homiletikaelméleti kutatások eredményeit szembeesíti a hitvita kommunikációs helyzetének vizsgálati lehetőségeivel, és arra a megállapításra jut, hogy ez a szempontrendszer itt kevésbé felhasználható. Vizsgálati terepe ezúttal a wittenbergi ortodox teológusok művei és magyarországi fogadtatásuk. Aegidius Hunnius, Leonard Hutter és Johann Hülsemann munkásságának, illetve magyarországi recepciójának bemutatása után alapos elemzést olvashatunk a három teológusnak a lutheránus kommunikációelméleti gondolkodás és az igeteológia fejlődésében betöltött szerepéről, illetve ezeknek a (nem kis mértékben polemikus) tapasztalatoknak a visszahatásáról a prédikációelméletben (43–66). Bitskey István tanulmánya a katolikus–protestáns hitviták egyik fontos témájára hívja fel a figyelmet: a képtisztelet protestáns támadásáról és katolikus védelméről ír

Pázmány erre vonatkozó vitáinak elemzésével. A képtisztelet mint bálványimádás az egyik leggyakoribb ütközési pont a kora újkori felekezetek vitáiban, és talán itt érhető leginkább tetten az egymás mellett elbeszélés jelensége: a protestáns írók nem azt támadták, amit a katolikusok védtek. A nemzetközi polemikus irodalommal történő összehasonlítás alapján a szerző megállapítja: a hazai kommunikációs tér lényegileg más, mint a német vagy az itáliai, a vita valójában nem elsősorban művészeti-kulturális, hanem sokkal inkább a nemzeti sorskérdésekkel összekapcsolódó politikai jellegű kérdések körül forgott – irodalmi szempontból mindenképpen európai színvonalon (67–77). Hargittay Emil szintén Pázmány egyik kedves vitatémáját veszi górcső alá: a Szentírásról és az Anyaszentegyházról írott és 1626-ban Bécsben megjelent műve kapcsán szól a reformáció hitvitáinak erről a – hatásosságát tekintve talán leghangsúlyosabb – kérdésköréről. Tanulmányának végén pedig számba veszi Pázmány műveinek azon példányait, amelyeket szerzőjük autográf javításaival jelentősen átdolgozott. A jelen írásban tárgyalt munkának a szakirodalomban idézett példányát sajnos mindeddig nem sikerült fellelni, így az ismert munkapéldányok száma jelenleg háromra csökkent (79–84).

Baricz Ágnes írása egy szintén nevezetes Pázmány-kortárs, Veresmarti Mihály hitvitázó műveinek világába kalauzol. A református lelkészből katolikus hitre tért, később pozsonyi kanonokságra emelkedett és a bátai apátságot is elnyerő egyházi írónak a bátai híveihez írott *Intő s tanító levél* című munkájára támaszkodva állapítja meg a szerző, hogy Veresmarti munkásságában a vita valójában tanító

funkciót töltött be, hiszen ő maga mindig csak elindította, de nem folytatta a polémia-át. Ez a tanítói szerepkör, amely jelen esetben a hódoltsági híveinek térítésében teljeseedett ki, valójában saját új egyházi identitásának legitimációját szolgálta (85–92). Egy művelődéstörténeti szempontból is izgalmas vitát ismertet Szentpéteri Márton és Viskolcz Noémi. Az 1641. évi kolozsvári református–unitárius hitvita igen szemléletes példája a világi hatalom valláspolitikai célkitűzéseinek szolgálatába állított polémianak. Az I. Rákóczi György által az unitáriusok visszaszorítását célzó politikai intézkedések egyházi vetületeként Geleji Katona István az 1641. évi református zsinatot az erdélyi unitáriusok központjába, Kolozsvárra szervezte, elsősorban az unitáriusok elleni represszió szellemi megalapozását szolgáló hitvita összehívásának céljával. A vita ugyanakkor meglehetősen százalmasra sikeredett, hiszen ez a szellemi miliő igazából mind a jelenlevő Bisterfeld, mind pedig a kivezényelt unitárius iskolamesterek számára idegen volt, a kiprovokált hitvita pedig az egyenlőtlen feltételek miatt erődemonstrációnak sem volt túl meggyőző (93–102). Szintén a 17. század derekának egy jelentős, a református egyházon belüli ellentétével foglalkozik Petrőczy Éva tanulmánya. Kapcsolódva a már számos eredményt felmutató puritanizmus-kutatásaihoz, a szerző ezúttal a református ortodox Miskolczi Csulyak Gáspár és a puritánus Telkibányai István vitáját ismerteti. Miskolczi Csulyak anti-puritanizmusának szála sajátos módon nem tanulmányainak színhelyére nyúltak vissza, hiszen ő is Franekerben tanult, hanem sokkal inkább a puritanizmus-ellenes apával, Miskolczi Csulyak Istvánnal való szoros, családi tragédiák által megpe-

csélt viszonya állhatott indulatai háttérében. A két munka egyébként szintén jó példa a különböző diskurzusok egymás melletti elbeszélésére: Miskolczi Csulyak egy sajátos, puritán-ellenes értelmezésű angol egyháztörténetet írt, míg Telkibányai egy Amesius (valójában William Bradshaw által írott) mű fordításával választott, amely inkább logikai értekezésnek, mint vitairatnak tekinthető (103–114).

Érdekes és több ponton is megfontolásra érdemes tanulmánnyal szerepel a kötetben Tóth Zsombor. Ő írásának elméleti kiindulópontjául a felekezeti képződésnek (Konfessionsbildung) és a felekezeti jellemzők általánossá válásának (Konfessionalisierung) teljes körű kritikáját választotta. Bár név szerint nem hivatkozik rájuk, de tulajdonképpen alapjaiban tartja félrevezetőnek a Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling nevével fémjelzett modellt. Ennek a kritikának kétségtelenül van alapja, hiszen a kora újkori felekezeti identitás és annak megnyilvánulásai – különösen az ebben az identitásban kevésbé érdekelt csoportok esetében – nyilván a mindennapi élet számos területét nem hatották át, vagy legalábbis jóval kevésbé, mint azt a teória képviselői vallják. Ugyanakkor érzésem szerint a szerző által vallott, meglehetősen radikális ismeretelméleti szkepticizmusból sarjadó nézetek is jóval komolyabb alátámasztást és kevésbé szelektív bizonyító anyagot igényelnének, hiszen ezen a szinten ugyanennyi ellenpéldát is lehetne hozni a felekezeti öntudat – természetesen nem a teológiai reflexióból táplálkozó – megnyilvánulásairól. A konkrét elemzés tárgyát Kézdivásárhelyi Matkó István református prédikátor két, Sámbar Mátyás jezsuita szerzetes ellen írott vitairata, illetve az azok példányain található

margináliák jelentik. Matkó hitvitázói szerepfelfogása és a széljegyzetek íróinak önértelmezése a szerző számára a polemikus irodalom elemzésének új síkját villantja fel: az egyéni és közösségi identitásképzés vizsgálatát, amelynek segítségével 19. századi diskurzusok századokkal korábbi előzményeit is kitapinthatjuk (175–197). A kötetet szerkesztőként és a mutatók összeállítójaként is jegyző Tasi Réka a 17–18. századi katolikus prédikációgyűjtemények polemikus elemeit vizsgálja, tematikailag kapcsolódva Kecskeméti Gábor tanulmányához. A prédikációkban a katolikus restauráció időszakában a hitvitázó hang és témaválasztás – a funkcióvesztés folytán – mindinkább csökkenő tendenciát mutatott, a meglevő elemek is inkább a szónok tekintélyének növelését, mint a kommunikációs helyzetből fakadóan egyébként is nagyjából értelmetlen vitát szolgálták (199–215).

Nagy Júlia írása inkább kutatási beszámolóként tekinthető: a 16–18. századi hitvitázó drámák számbavételével kapcsolatos tapasztalatokról tájékoztat. Dolgozatának középpontjában nem az irodalomtörténetből jól ismert 16. századi protestáns drámák, hanem a 17–18. századi, polemikus kérdéseket feldolgozó iskoladrámák állnak. Ez a drámatípus csak a 17. század végétől vált gyakoribbá, és alapvetően a 18. századra jellemző, ugyanakkor összességében sem jelent számottevő mennyiséget. Célkitűzésük nem a tényleges vita, hanem a hitben való megerősítés, előadásmódjukra a műfajból adódóan a teológiai tárgy leegyszerűsített tárgyalása jellemző (217–223). Szigeti Jenő egy első-sorban folklorisztikai szempontból érdekes művet, Gál József 18. századi pásztor látomásait mutatja be. A katolikusnak szü-

letett férfi saját elmondása alapján látomásai hatására tért át a református hitre, vándorló élete során sok helyütt előadta spirituális élményeit, amelyet református diákok foglaltak írásba és terjesztettek. Gált Tolna vármegye törvényszéke csavargásért és irathamisításért börtönbe is zárta. A szerző fontos megállapítása, hogy a hús kéziratot példányban fennmaradt történet nyelvi megformálása számos impulzust nyert az iskoladrámák dialógusaiból (225–230).

A kötet időrendben utolsó tanulmánya már egy új történelmi időszakba, a reformkorba kalauzol. Fazekas Csaba a egyes házasságok körüli politikai vitákat és azok irodalmi-stilisztikai eszköztárát vizsgálja. Az ilyen jellegű kitekintés több szempontból is hasznos a hitvita kontextusában: részben vizsgálhatjuk a vitatémák transzformációját az új politikai erőterben, részben viszont az egymásnak feszülő érvanyag és retorikai eszköztár azonosságaira is felfigyelhetünk. A szerző a tanulmány első részében bemutatja a egyes házasságok problémakörének a reformkori politikai vitákban elfoglalt helyét, majd pedig a kor politizáló közvéleményének a kérdéstről alkotott megítélését mutatja be, olyan szemléletes példákkal, mint Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos házassága. A tulajdonképpeni elemzés tárgya Palóczy László Borsod megyei másodalispán és egy névtelen katolikus szerző vitája a egyes házasságokról. A Palóczy által tartott vármegyei közgyűlési beszéd és az erre kiadott politikai röpirat – akárcsak a korábbi hitviták – ismét jól reprezentálják a különböző kiindulási pontról a tárgyhoz közelítő, érvanyagukban is egymás mellett elbeszélő viták sajátosságait (231–250).

A miskolci hitvitakötet, mint az remélhetőleg a tanulmányok szemléjéből is

kitűnt, eléggé változatos ahhoz, hogy az olvasók érdeklődését felkeltse, ugyanakkor tematikailag éppen annyira egységes, hogy a vizsgált probléma (jelenleg még egyetlen) kézikönyvvé váljon. A hitvita ugyanis abból a szempontból is szerencsés (értsd: éppen megfelelően szűk és tág) kutatási terület, hogy az előadók, sőt az előadások között érdemi diskurzus és vita is kialakulhat. Erre itt csak egyetlen példával utalok: a szerzők eltérő megközelítési

módjai és interpretációs eszközei már önmagukban is érdekes összeállítássá, egymásra is felelő írások sorozatává teszik a kötetet. Azt pedig a szerkesztőkkel együtt csak kívánni tudjuk, hogy a megkezdett kutatások ezzel a lendülettel folytatódjanak, immár nem csak az irodalmárok, hanem az egyház- és a művelődéstörténet kutatóinak bevonásával is.

Molnár Antal

HAJDU PÉTER: CSAK EGYET, DE KÉTSZER. A MIKSZÁTH-PRÓZA KÉRDÉSEI

Budapest–Szeged, Gondolat Kiadó–Pompeji, 2005, 268 l.

Hajdu Péter könyve azon munkák sorozatába illeszkedik, melyek az 1990-es évektől Mikszáth újraolvasását, a modernebb diskurzusok számára való megnyitását, az ezredvégi irodalomtudomány horizontjában való elhelyezését tűzték ki célul. S úgy tűnik, a Mikszáth-próza engedékeny és simulékony, jól illeszthető történetfilozófiai, jeleméleti, kulturális antropológiai rendszerekhez, posztmodern ismeretelméleti és narratológiai irányzatokhoz. Takáts József, Eismann György, Tahin Szabolcs és mások írásai alapján problémamentesnek és gyorsnak ígérkezik az irodalomtudományos rekanonizáció, mintha könnyű játszáról volna szó, s csak idő kérdése lenne, hogy mikor történik meg. Az eredmény máris egy jócskán megváltozott pályakép: míg Németh G. Bélánál az idősödő (?) szerző a hanyatlás, kiüresedés, fellazulás narratívájában jelenik meg (*Az eszmélkedő, kései Mikszáth* = N. G. B., *Századutóról–századelőről*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985, 101–128), a jelzett tanulmányíróknál az 1890 utáni időszakot a kiteljesedés, a komplexitás fémjelzi.

A narratívaváltásban több tényező játszik közre, s ezek közül első helyen az „eszmélkedés” kérdéskörének megítélésbeli módosulása áll. Németh G. Béla a közösségi jellegéből kiemelt és az egyediség, egyéniség felé elhajló, mondhatnánk: a liberális vátesz-szerep felől tekintti súlytalannak Mikszáth kései novelláit. Az elvárt jövőlátomások helyett érvényesülő múltba fordulását és reflexivitását a negatívként felvezetett jelzők olyan széles spektrumával illeti, mint „kesernyés bölcsesség”, „melankólia”, „tetemes szkepszis”, „tétova eszmei szűkösség”. Ebből az értékszembesítő jellegű, s a „végső nagy kérdések” felől vizsgálódó perspektívából a szerkezeti és narratológiai eljárások ismétlődése – a parallelizmus és analogizmus – a poétikai és gondolati kiüresedés lenyomataként értelmeződik.

Maga Németh G. Béla sem állítja azonban, hogy e szövegekhez olvasói aktivitás folytán ne lennének hozzárendelhetők, vagy ne lennének bennük felismerhetők egyes századvégi filozófiai irányzatok,

csak ezek szerinte nem kellőképpen tisztán, expliciten jelennek meg Mikszáth *irodalmi* szövegeiben, oly módon, ahogyan korábban például publicisztikai eszmefuttatásaiban. Németh G. Béla itt elsősorban Endrődi Sándor Figyelőjét, a Hevesi-féle Magyar Salont vagy a Hét c. folyóiratot említi pozitív, értékelhető példaként.

Az ismeretelmélet iránt különös érzékenységet mutató nemzedékünk azonban éppen ebben a kései Mikszáthban fedezi fel a maga elődjét, vagy inkább kortársát. A szkepticizmus, a relativizmus, a cinizmus itt nem sajnálatos rezignáltsággént, hanem éppen a posztmodernizmus számára ismerős sajátosságként van jelen. E felértékelődés tükröződik Hajdu Péter monográfiájában is, Németh G. Béla felé látszólag kevésbé polemikus jelleggel. A vitának, úgy tűnik, oka és tere sem lenne, hiszen Hajdu Péter kiindulópontja nem az értékszembesítés, hanem a narratológia és tropológia talaján helyezkedik el: az ismétlő és mellérendelő elbeszélői technika kérdéseinek azon területén, melyek itt nem pusztán lenyomatoként, hanem relativizmusteremtő, ismeretelméleti problémákat hordozó és generáló tényezőként tételveződnek.

Éppen ebből a szemléleti különbségből adódóan azonban valószínűleg elkerülhetetlen lesz majd annak átgondolása is, hogy az a bizonyos „gondolati poggyász”, melyet a korábbi szakmai recepció a pálya vége felé egyre súlytalanabbnak, az újabb olvasatok pedig egyre sokrétűbbnek és mélyebbnek érzékelnek, milyen természetű, s ami talán még fontosabb, az irodalmi szövegek mely szintjein keresendő, vagy mely szintjein értékelendő. Szükséges lehet tehát nyomába eredni annak, hogy az irodalmi műben, a szüzsében, szerkezet-

ben, diszkurzív elemekben immanensen megnyilvánuló gondolatiság miért és mikortól tűnik másodrendűnek az explicit módon, tézisszerűen kifejtett elméleti állásfoglalással szemben, hol és hogyan alakult ki a követelmény, hogy a szépirodalmár a művön belül vagy azon kívül filozófiai diskurzusban vegyen részt. Ezzel összefüggésben azt is tisztáznunk kell majd, hogy számunkra, kései olvasók számára mit is jelent a „gondolatiság”, s miért annyira fontos, hogy az megnevezett filozófiai-elméleti irányzat vagy iskola rendszeréhez legyen kapcsolható, akár még a szerző helyett is, ha ő maga nem teszi meg.

Kissé váratlan ellentmondásnak tűnik Hajdu Péter könyvében, hogy a 69. lapon ő maga is a teoretikus szövegeket kezdi hiányolni Mikszáth életművében, s a szépirodalmi szövegek poétikai szintjén megképződő elméleti pozíciókat ehhez képest kevésbé tudatosnak minősíti, amiatt menetetve a szerzőt, hogy az immanens gondolati tartalmak több mai iskola felől mégis explikálhatók. Az irodalmi művekből kiindulva Hajdu Péter így a *személyes* elméleti tudatosságot Németh G. Bélához hasonlóan vonja kétségbe, pedig csak arról lenne szó, hogy Mikszáth *nem írt* teoretikus szövegeket. Megidézi közben az *A hályogkovács* című elbeszélés azon részletét, melyben a narrátor arról beszél, a teoretizálás a művészi produktivitás szempontjából káros tevékenység (69). Vajon nem éppen ez a tézisszerűen megfogalmazott gondolat Mikszáth egyik nagyon fontos *elméleti* állásfoglalása?

Hajdu Péter és a Mikszáth-kutatók újabb generációjának tagjai mégis lényeges ponton tudnak áttörést hozni az egyhelyben járó, ugyanazokat a megállapítá-

sokat görgető értelmezői hagyományban, s ez nem kevésbé köszönhető éppen irodalomelméleti érdeklődésüknek: bármilyen ismeretelméleti vagy hermeneutikai cél és vágy ösztönzi is őket, azt a Mikszáth-szövegek igen közeli, narratológiai és tropológiai olvasásával tartják lehetségesnek.

A felismerés az életmű recepcióját alapjaiban változtatja meg: így jut el végül a Mikszáth-irodalom (is) abba a strukturalizmus keretei között gyakrabban tapasztalt szakaszba, melyben a szövegek kiszabadulnak egy életmű globális narratívájának hálójából, már nem befogott *címek* egy pályatörténetben, hanem a szöveganalízis fókuszában elnyerik a maguk egyediségét. Hajdu Péter kötetének fejezetei: a *Galamb a kalitkában* című elbeszélésről, a *Beszterce ostroma* c. regényről szóló két hosszabb esettanulmány, akárcsak a novellaciklusról és az anekdotáról szóló nagyfejezet, elsősorban Mikszáth elbeszélés-művészetét vizsgálják. A könyv ennek ellenére nem esettanulmányok sorozata: össze is kapcsolódnak ezek a fejezetek, és a mikszáthi próza *egészére* nézve engedélyeznek és kínálnak érvényes kijelentéseket. A kötetben, mely részben korábban megjelent, részben erre az alkalomra készült tanulmányokat gyűjt egybe, az összekötő fejezeteknek köszönhetően látható is egyfajta szerzői szándék az általánosíthatóságra és a gondolatmenet egységesítésére. A rész-egész problematika, az egységesség és a fragmentaritás elve így nemcsak a Mikszáth-szövegek kapcsán jelenik meg kiinduló kérdésként, hanem Hajdu Péter könyvének műfaját is a tanulmánykötet és a monográfia határán jelöli ki.

Hajdu Péter úgy látja, a Mikszáth-recepció egyik nagy akadálya volt, hogy az értelmező tevékenység – tévesen – az

arisztotelészi egységesség-elv felől ítélte meg a szövegeket, s azok így szükségszerűen töredezettnak tűntek. A kötet célja ezért éppen az, hogy az arisztotelészi normák helyébe a bahtyini dialogicitás, illetve az ankersmiti és richardsoni metaforafelfogás elvét állítsa, mely az egységet az egymás mellé helyezett, látszólag összefüggéstelen elemek közötti párbeszéd terében érzékeli. A legtisztább példa az eljárás demonstrálására a *Galamb a kalitkában* című elbeszélés, melyben Mikszáth nemcsak két azonos témájú szöveget helyez egymás mellé, hanem módszerét folyamatosan kommentálja is, hol külső narrációval, hol pedig emblematis-ikonikus betétekkel. Az egyik ilyen betét látványosan igazolja Hajdu Péter azon feltételezését, hogy a mellérendelés Mikszáth prózájának egyik univerzális elbeszélői technikája: „Ebből is láthatják a tisztelt olvasók, hogy igen furcsa dologba fogtam bele, mely hasonlítani fog azokhoz a ravasz képekhez, aminők sok helyütt láthatók a magyar házakban. Ha szembe nézik őket, akkor Garibaldit ábrázolják, ha oldalt, akkor Pius pápát. Két kép van egy képen.”

Az egymás mellé kerülő elemek viszonya a klasszikus retorikán belül a gondolatalkzatok és a tárgykezelés alakzatainak segítségével lennének megközelíthetők (parallelizmus, antitheton, chiasmus, ironia stb.), Hajdu Pétert azonban a dekonstrukció felől inkább a szemantikai és a hermeneutikai problémák érdeklik. A *Galamb a kalitkában* című elbeszélés kapcsán többször megismétli, a *Beszterce ostroma* elemzésének végén pedig így összegzi megállapításait: „az egymás mellé helyezett elemek egymást értelmezik, de ezt az értelmezést az olvasás hivatott megvalósítani” (121).

A konklúzió egy általánosan elfogadott, modern irodalomelméleti gondolatmenetben, melynek axiómája, hogy az irodalmi mű az olvasatok által létezik, cáfolhatatlan. Mikszáthra vonatkoztatva azonban mégis van valami zavaró az olvasatok felszabadításának vágyában. Mintha ezek a szövegek éppen ellenkezőleg, az értelmezés teljes szabadsága elé állítanának korlátot, s a mellérendelő módszer a kötöttebb jellegű olvasatokat támogatná. Ez utóbbi feltételezés éppúgy igazolható a *Galamb a kalitkában* című elbeszéléssel, mint Hajdu Péter dekonstrukciós interpretációja.

Amikor Mikszáth a Garibaldit és a pápát felvillantó holografikus ábráról azt állítja: „két kép van egy képen”, akkor valójában nem két, hanem *három* teret jelöl ki: a két arcképet külön-külön, és az egészet együtt közös térben, *egyetlen* képként a falon. Miközben a holografikus jelleg nyilvánvalóan a nézőpont dinamizálására, a látószög beállításának, mozgatásának megválaszthatóságára szolgál, ugyanakkor felhívja a figyelmet az egymás mellé helyezés gesztusára, a keretre, az *egy képre*, vagyis arra a *jelentéstulajdonító szándékra*, amely a két arcképet előzőleg egybeszerkesztette. A jelzett novella esetében a jelentéstulajdonító szándék, az előzetes értelmezettség az első szintű, első személyű keretszövegekben (a *Bevezetés*-ben és a két történetet összekötő, illetve lezáró kommentárban) nagyon is erős. Retorikai szempontból a két történet között az azonosságot és az ellentétet hangsúlyozza, a köztük lévő viszonyt pedig – Arany János-i vagy Reviczky-féle értelemben – humorisztikusként nevezi meg. A két egymás mellé helyezett történet tehát nem csak külön-külön és az egymás-

hoz való viszonyulásban képezi meg a jelentéseket, ahogyan Hajdu Péter elemzi, hanem oly módon is, ahogyan együttesen a szerzői-narrátori szövegre mint jelentéstulajdonító *szándékra* leképződnek. A novellának mint *egyetlen képnek* az értelmezésében a keretszövegnek nem külső, járulékos és elhanyagolható szintként, hanem a szöveg szerves részeként kellene feltűnnie, amint arra Eisemann György is felhívja a figyelmet.

Az elbeszélés végén a szerző-narrátor a lehetséges olvasói reakciókban valójában a lehetséges olvasási stratégiákat sorakoztatja fel, azokat a nézőpontokat, melyek felől a két történet együttese, humorisztikus kapcsolata értelmezhető, s ezek között vannak etikai természetűek („a mesék nem változnak, csak az emberek”), vannak filozófiai-filozofáló jellegűek („éppen az emberek nem változnak, csak a mesék”), és vannak irodalmiak („sem a mesék, sem az emberek nem változnak, csak az irodalmi divatok”). A felsorakoztatott olvasatok teljes egészében megfelelnek az explicit módon megfogalmazott szerzői-narrátori szándékoknak: „Ki akartam figurázni a régi írókat, a régi olvasókat és a régi könyveket [...] Kedvem telt eldefilíroztatni önök előtt a régi és mostani embereket ugyanazon szituációban, hogy ítéljenek felettük, kikben van több vér.”

Ezek a hangsúlyozott lehetőségek nem csupán felkínált, hanem az első személyű narrátor által ténylegesen és előzetesen meg is valósított értelmezések, s az olvasónak eszerint nem kell mást tennie, mint választható úton bár, de ugyanazt a teret bejárnia, mint a narrátornak. Minthogy a szándék és az olvasat hasonló arányú egybeesésének kívánalma általában a didaktikus, allegorikus és parabolisztikus művek-

re jellemző, úgy el kellene gondolkodnunk azon, hogy a mikszáthi próza egyik fontos tulajdonságaként és a mellérendelés eljárásának egyik változataként ne éppen ezt a jelleget ismerjük-e fel. A javaslat esetleges helytállóságát maga Hajdu Péter is megerősíti, amikor az egymás mellé helyezés alakzatára felhozott újabb példáját (*Tertium comparationis*) az „okulás szándéka” miatt mentegeti (78–79). A didaktikus-allegorikus jelleg nyilvánvalóan nehezebben egyeztethető a dekonstrukciós hermeneutikával, bár az értelmező tevékenység tárgyfüggetlenné nyilvánításával nem lehetetlen. Annál szükségesebbnek látszik, ha tudjuk, hogy a didaktikum egészen a 19. század elejéig negyedik műnemként élt a poétikai rendszerekben, emellett a három klasszikus retorikai genuson kívül a hazai retorikákban is jól ismert a *genus didascalicum*, s miközben a kezdeti időpontjára, kialakulására mindkettőnek léteznek elgondolások vagy éppen adatok (lásd KECSKEMÉTI Gábor fejtegetését a didaktikus beszédnemről: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., Universitas Kiadó, 1998, 64–87), a tanító célzat *végéről*, az irodalomból való eltűnéséről igen nehezen lehetne határozottan nyilatkozni. A mikszáthi próza relativizmusának viszonylagosságára egyébként Karácsony Sándortól kezdve Eisemann Györgyig, Takáts József és S. Varga Pálig többen felfigyeltek, s Hajdu Péteréhez hasonló mélyértelmezésekben mutatták fel, hogy a mellérendelő retorikai játékokban a transzcendens, az etikai és a törvényes rend sohasem válik megkérdőjelezhetővé, vagy fogalmazhatnánk inkább úgy, minden más azokhoz képest válik relatívvá.

A *Galamb a kalitkában* című elbeszélés paratextusszerű keretszövege a bölcséleti

tudatosság mellett az irodalmi tudatosság kérdését is felveti. A dialogicitásról szóló vizsgálódásokhoz szervesen illeszkedett volna annak a körülménynek a figyelembe vétele, hogy az első elbeszélés politextuális párbeszédet folytat részben a *Gesta Romanorum* 171. történetével, melyet Mikszáth Haller *Hármas históriájából* ismert, részben az elbeszélés első megjelent változatával, harmadsorban pedig Jókainak az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című regényével. A novella ugyanis egy irodalmi diskurzus részeként, egy bizonyos V. L. úrnak címzett polémiaszerű felvezetéssel, *Romanticizmus* címmel önállóan jelent meg 1887-ben. A bevezetőben akkor Mikszáth a későbbi elbeszélés egyik részletét, a temető-jelenetet a romantikus túleszményítés elavultságának, komikus hatásának illusztrációjaként és paródiájaként tüntette fel, megidézve Jókai említett művének bírósági jelenetét is. Ezt az irodalmi vonatkozású jelentésréteget a későbbi változatban kiteljesíti azáltal, hogy a második történetet mint az „új irodalom” reprezentánsát állítja mellé, ugyanakkor etikai és filozófiai dimenziókkal látja el, amennyiben a két novellát tartalmilag és motivikusan egymásra építi. A módosítás természetesen a narrátori szerepeket is érinti. Az új változatban az alakváltások és beszédpozíciók sorozatát hozza létre, amikor egyfelől a négyszáz évvel korábbi szerzőt kései pályatársként megidézi, szimulálja, kommentálja és egyben parodizálja, diszkurzív szinten tehát párbeszédbe kerül vele (miközben intertextuális kapcsolatot létesít Jókaiival, aki viszont a *Rheinischer Antiquarius* szövegére hivatkozik ugyanilyen módon), másfelől a kései szerző pozíciójából, kortárs történet által szólítja meg a krónikaíró,

harmadszor pedig a keretszöveg reflexiós szintjén dialogizál minden egyes történettel és narrátorral egyidejűleg.

A narratív szinteknek és intertextusoknak e rövid jelzése is mutatja talán, hogy Mikszáth irodalomszemlélete éppoly immanens jellegű és ugyanúgy szövegelemzések révén lesz értelmezhető, mint filozófiai nézetei. Ehhez azonban nem lesz elegendő a tropologikus olvasat önmagában. Többek között Hajdu Péter anekdota-tanulmányával kapcsolatban is beszéltem már másutt arról, hogy noha Mikszáth művei gyakran hangsúlyosan intertextuális jellegűek, a szövegközi kapcsolatokról, azoknak típusairól – szemben a referenciális vonatkozásokkal – igen keveset tudunk. A hivatkozott szövegek között vannak fiktívek és valóságosak, szóbeli és írásbeli eredetűek, az utóbbiak pedig újsághírektől kezdve históriás művekig, regényekig, ponyvairodalomig és magánműfajokig terjednek. Az utalásszerűen megidézett és teljes egészében megjelenített vendégszövegek szintén bonyolult narratív, szemantikai és szerkezeti játékot hoznak létre, azonban tudnunk kell felismerni a gesztust, vagyis fel kell fedeznünk bennük a mellérendelés alakzatát. A filológiai munka e tekintetben elkerülhetetlen.

S van egy harmadik tényező is. Ha elfogadjuk McLuhan nézetét, miszerint a mű (az üzenet) maga a közeg, amelyben létrejött, nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy Mikszáth munkáinak többsége a sajtó színterében jelent meg, és néhány sajátosságuk éppen innen ered. A megjelenés gyakoriságából és egyes tárcaszerű sajtóműfajok tulajdonságaiból is értelmezhető például az élőbeszédszerűség szimulációja, a referenciális olvasat sugalmazásának játéka és olvasókkal való párbeszéd

fikcionálása. Visszavezethető a megjelenési helyszínre és laptípusra a variánsok keletkezése is. Szintén másutt írtam bővebben arról, hogy a *Vármegye rókája* című novella indítása, szereplőinek elnevezése, beszédstílusa hogyan módosult folyamatosan annak megfelelően, hogy felvidéki, pesti vagy szegedi lapban tette-e azt Mikszáth közzé.

Filológiai vita tárgya lehet természetesen, hogy az egymáshoz hasonlító novellákat meddig tekintjük variánsoknak és honnan értelmezzük új szövegeként. Mediális szempontból – és az új filológia kiindulópontjai felől – azonban még a betű szerint megegyező írások is hordozót és kontextust váltanak, ha ciklusba, kötetbe kerülnek be. A mellérendelés ilyenkor kétszeresen módosul: a kötet zárt tere és a paratextuális elemek, közöttük a szerzői, kiadói név, esetleges előszó, címelemek, tartalomjegyzék olyan új jelentéseket építenek fel a szöveggel együtt, amelyek sajtópublikálás során vagy kéziratban hiányoznak, másfelől pedig a szerkesztési eljárás által egymás mellé rendelt szövegek alakítanak ki bonyolult szemantikai sokrétűséget. Mindennek természetesen a fordítottja is igaz. Török Zsuzsa nemrég elkészült, még kéziratban tanulmányában éppen azt figyelte meg, hogy a sajtó terében közölt Petelei-novellák olvasataira hogyan van hatással a textuális és tipográfiai környezet, hogyan befolyásolják őket a hirdetések, szerkesztői levelek, napi hírek stb. Hajdu Péter izgalmas, nagy tájékozottságú fejtegetéseit a novellaciklus elméleti szempontjairól és a *Jó palócok* című sorozatról talán éppen a medialitás perspektívája és az irodalomtörténeti kontextus figyelembe vétele vihetné tovább az általánosan teoretikus pozíciók helyenkénti holtpontjairól,

például arról, hogy mi tekinthető és mi nem tekinthető ciklusnak.

Mielőtt befejezném, hadd utaljak érintőlegesen még egy kételyemre. Nyilvánvaló Hajdu Péter elgondolása, hogy a kötet tanulmányai révén a mellérendelés, az ismétlődés különböző modelljeit vázolja a Mikszáth-prózában. A *Beszterce ostroma* kapcsán tűnik fel ugyanakkor, hogy miközben ismétlődéstípusokat különítene el egymástól, valahogyan mégis összemósódnak ezek a változatok, és a végkövetkeztetések mindig ugyanazok, legyen szó az ún. oszlopos regényszerkezetéről, novellaciklusról vagy anekdotikus intarziáról. Pedig lényeges különbségeket lehetne markánsabban megjelölni. A *Szent Péter esernyője* és a *Beszterce ostroma* építkezésmódjában az az eljárás, hogy a történet egy idő után újraindul más szereplőkkel és eseményekkel, vagyis a kétoszlopos építkezés alig azonosítható a *Galamb a kalitkában* című elbeszélés holografikus kompozíciójával, s olvasatuk is eltérő stratégiát kíván. Míg az utóbbiban a folyamatos felidézés és hasonlítás képezi az értelmezés alapját, s erre az első személyű narrátor nagyon hangsúlyosan utal a novella elején, közepén és végén, vagyis az olvasói aktivitás ösztönzése a történettel párhuzamosan állandóan jelen van, a *Szent Péter esernyője* kapcsán éppen ez a történethez képest külső dialógus hiányzik. Az első személyű narrátor helyett itt a műfaji modell működik, az olvasói gyakorlatra való hagyatkozás, mely pontosan tudja, hogy a történet újraindításakor időlegesen *fel kell függeszteni* az előző történetet, hogy egy adott pillanatban újra aktiválja majd, és pontosan a megfelelő helyen

kapcsolatot teremtsen a két történet-szál között. Nem értenék egyet Hajdu Péternek azon kijelentésével, hogy a *Szent Péter esernyője*nek második történetében semmi jel nem utal az esernyő azonosságára, *legfeljebb* a műfaji konvenció és az olvasó korábbi irodalmi tapasztalatai. Az egyébként nemcsak az angol regény (Dickens) irányából, hanem közelebbről, Jókai felől is felvezethető, de Hajdu Péter által kevésbé érintett irodalmi hagyomány mint architektus ebben az esetben lényeges és szerkesztési eleme a jelentésképzésnek és cselekményvezetésnek, különben szerzői magyarázatnak kellene megjelennie helyette, mint a *Galamb a kalitkában* című elbeszélésben.

Számos ponton lehetne még dialógust kezdeményezni Hajdu Péter könyvével, azonban essék szó most arról, ami nagyon újszerűnek tűnik benne: a jól és izgalmasan megírt szövegközeli elemzésekről, melyek a klasszikus strukturalizmust is annyira kedvelté tették – azt az irányzatot, mely elsőként és utolsóként az irodalomtudományban a *szövegolvasást* tartotta elsődlegesnek a külső pozíciójú teóriákkal és önolvasással szemben. Nem mintha ezeket a stratégiákat elválaszthatónak lehetne és kellene nyilvánítani, a hangsúlyok és irányok mégis változtathatók, akár csak a holografikus kép esetében. Mikszáthtal kapcsolatban pedig akár antropológiájának is nevezhető ez a vállalkozás: ha az elmélet, a filozófia és az ideológia szerinte gátja az alkotói tevékenységnek, valószínűleg akadály a értelmezői produktívitásnak is.

Hász-Fehér Katalin

ALEXA KÁROLY: A SZERECSEN KOMORNYIK. MŰVEK, ÉLETMŰVEK

Budapest, Kortárs Kiadó, 1999, 267 l.

ALEXA KÁROLY: UGYANAZON GYURADÉKBÓL

Budapest, Kortárs Kiadó, 2000, 192 l.

Alexa Károly az irodalomkritikusi munka legfontosabb dilemmáit, a szerző–olvasó–kritikus reláció örökérvényű paradoxonait, valamint személyes irodalomkritikusi attitűdjének lényegét már *A szerecsen komornyik* és az *Ugyanazon gyuradékból* című kötetek címválasztásakor, a sommás címek mögött húzódó újszövevségi textusok metaforikus sűrítettségével érzékelteti. A kötetek fülszövegeiben feloldja a címek enigmatikusságát, s filológiai pontossággal közli a textusok helyét („Természetesen Károli Gáspár fordítása a mértékadó” – hívja fel a figyelmet): Apostolok Cselekedetei 8, 26–40, továbbá utal az *Iskola a határon* fejezetkezdő, Római levélbeli igéjére: „Annakokáért tehát nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené”. Az isteni mindenhatóság emberi hatalomra is kiterjedő kizárólagosságának bejelentését követő szakaszban Pál apostol még indulatosabban inti a római gyülekezetet, és kijelenti: ha az Úristen „békességes türéssel elszenvedte”, hogy egynémely fazekas ugyanazon gyuradékból becstelenségre, más pedig Isten dicsőségére formálja az edényeket, „mit szólhatsz ellene?” (Róm. 9, 20–23.)

Az isteni kegyelem és hatalom mindenhatósága határozza meg az irodalmi művek státusát, a kritikus nem bírálhat Isten helyett – ahogyan egyébként nélküle sem. A kritikus csak Isten mellett, illetve mögött szólhatna meg, de akkor meg mi súlya, mi értelme? Alexa ezzel a kritika műfajiségének problematikáját (képtelen-

ségét? hiábavalóságát?) erkölcsi-ontológiai szintre emeli: valójában az esztétikai alkotások megszületése is az isteni hatalom és kegyelem ajándéka. Ennél is továbbmegy, amikor azt írja: a műalkotások léte, ahogyan például a kritika műfajának a létezése is, az önámításra hajlamos ember kísértése, hogy „a maga terepén versenyre keljen azzal, aki – bizony – ezt a kihívást is beleépítette a *nagy műbe*”. A művészetnek és ezzel együtt a kritikus munkának is – Alexa meggyőződése szerint – csak akkor van értelme, ha azt a személyes felelősség és alázat hatja át.

Az *ugyanazon gyuradék* nem kizárólag a nyelv mint matéria metaforája. Annak a gadameri tézisnek is hordozója, hogy valójában a nyelvben válik láthatóvá mindaz, ami minden egyén tudatán túl, valóban van; legyen az „ember és világ, szó és kultúra, erkölcs, indulat, álom és téboly, lét és rögeszme, nemzet, hit és magány, öröm és átok, bűn és szeretet, mámor, tanácstalanság, táj, tükör és tükröződés...” Alexa művészetfilozófiai, erkölcsfilozófiai és nyelvfilozófiai *ars poeticája* szelíden bújik meg tehát az *Ugyanazon gyuradékból* c. kötet címének két, figyelemfelkeltő szava mögé rejtve, ahogyan minden egyes, a kritika műfaji követelményein rendszeresen túlmutató írásában is: szelíden, ám következetesen.

A kritikának Alexa meggyőződése szerint mindig tanúságot kell tennie arról is, hogy a mű az olvasóját milyen módon változtatta meg, érlelte meg, mint Fülöp igemagyarázata és tanúságtétele a szere-

csen komornyikot. A mindenkori olvasó képében, a szekeren Ézsaiás próféta szava- it fennhangon olvasó szerecsen komornyik a Szentlélek által hozzávezérelt Fülöpöt kéri meg az éppen olvasott szövegrész magyarázatára. A Krisztusról szóló példázat (példázat a példázatban!) magyarázatával Fülöp megtéríti a szerecsen komornyikot; majd annak megkeresztelése után a Szentlélek azonnal új utak bejárására ragadja el a prófétát, a szerecsen komornyik pedig Gázában marad, és többé nem látja Fülöpöt. A kritikus, de még inkább irodalomtörténeti feladat ennek megfelelően nem szerzők és műveik magasztalása illetve bírálata, hanem a szolgálat, a tanítás és az értékek közvetítése mentén körvonalazható. A kötet fülszövegében egyébként Alexa a szerecsen komornyik alakjába vetíti a mindenkori olvasót, a kritikus irodalomtörténészt és az olvasó kritikust, irodalomtörténészt egyaránt, „mint [...] aki búsan és reménykedve üldögél könyvvel a kezében a Jeruzsálemből Gázába vezető út szélén”.

A „búsan és reménykedve” kulcsszavaknak tekinthetők *A szerecsen komornyikban*. A kritikákat, esszéket, elemzéseket, illetve pályakép-vázlatokat magába foglaló kötet Alexa vallomása szerint az 1980-as évek lenyomata, annak ellenére, hogy az írások közel fele nem a kijelölt évtizedből, hanem a 70-es és a 90-es évekből származik. Az írások mindegyikéből érződik a magyar irodalomban és történelemben bekövetkező változás sajátos levegője, egyfajta átmenetiség érzete. Ez az átmenetiség egyszerre készíti arra a könyvvel az út mentén üldögélő, „bús kritikust”, hogy megkíséreljen sok méltatlanul elfeledett vagy hallgatásba taszított szerzőt is súlyuknak és jelentőségüknek

megfelelően a magyar- és világirodalmi hagyományba illeszteni, valamint a várakozásokkal telve és reménykedve állítson emléket a rendszerváltás évtizedének.

Az írások keletkezéséből látható, hogy a rendszerváltás irodalmi vonulatai (frontjai?) nem rajzolhatóak meg csupán egy évtized irodalmi termésének számbavételével, szükség van az elő- és utótörténetekre. *A szerecsen komornyik* kötetkezdő írásában Alexa Hamvas Béla *Karneválját* a szerzői portré ismertetésével együtt elemzi (*Egy harmincöt éves új magyar regény*, eredetileg: Idegen Nyelvű Könyvszemle, 1985, 1. sz.), s rámutat arra, hogy a *Karnevál* apokaliptikus világával, történelmen kívüliségével olyan választ képvisel a 20. század első felének egzisztenciális válságára és történelmi dilemmáira, amely csak az egzisztencialista irodalomban, Sartre és Camus műveiben lelhető fel. A *Karnevál* „hatalmas könyv”, írja Alexa, „mintegy 1200 oldal”. Értéke azonban nemcsak az, hogy megjelenteti az 1950-es évek világirodalmi tendenciáit: a *Karnevál* a magyar irodalom történetében régi-új, korszakos jelentőségű és hiátust betöltő mű.

Alexa megközelítésében Weöres Sándor *Psychéje* (*A Psyché új mitológiája*, első megjelenés: Népszabadság, 1973. április 1.) egyszerre a „tudatosság mesterműve” és a „mesterkélt csúcsa”. A fiktív költőnő dilettantizmusa a weöresi szándék értelmében kap ellenpontot Ungvárnémeti Tóth László (valóban létező, méltatlanul elfeledett költő) művészetének „éterikus klasszicitásában”.

Mészöly Miklós művészi ábrázolómódszerének újabb és újabb állomásai, a mikrorealizmustól a kifejezőmód klasszicizálódásáig jól nyomon követhetőek a kritikagyűjtemény öt, egymás mellé szer-

kesztett, egymást kiegészítő írásából (*A tettenérés*, Kortárs, 1975, 9. sz.; *Tanúsítás és kegyelem*, Könyvvilág, 1984, 11. sz.; *Mítosz és realitás*, Idegen Nyelvű Könyvszemle, 1985, 2. sz.; *A klasszikus*, Könyvvilág, 1985, 12. sz.; *M. tábornok katonái*, Idegen Nyelvű Könyvszemle, 1988, 3–4. sz.). Alexa Jókai Annának *Az együttlét* c. kötetéről írt kritikájában (*Én és a többi másik*, Kortárs, 1987, 11. sz.) szögezi le, hogy a magyar irodalom Mészöly Miklós *Film*, Jókai Anna *Az együttlét*, Esterházy Péter *Termelési regény*, valamint Nádas Péter *Emlékiratok könyve* című műveivel fémjelzett epikai vonulatára egyaránt jellemző, hogy „az egymástól független sorsok és írói sorsrekonstrukciók – nem motiválják egymást, hanem – sugalmazzák a megféleléseket és az összetartozást.”

Az *Ugyanazon gyuradékból* keresztmetszete már jóval szűkebb, mint a *Szerencsen komornyiké*: a kötet az 1990-es évek második felének írásaiból válogat, tizenhét kortárs szerző tizenkilenc művéről szóló tizenhárom tanulmányt vonultat fel. A kötet szerkesztésmódjában és az írások hangvételében is különbözik némiképp *A szerencsen komornyikétől*: egyértelműen a kortárs magyar irodalom fellélegzéséről tanúskodik. Ebben az időben már rég nem beszélhetünk arról, hogy az irodalmi nyelv a külső hatalom nyomásának lenne kiszolgáltatva, éppen ellenkezőleg. Parti Nagy Lajos *Sárbogárdi Jolán: A test angyala* című művével kapcsolatban például Alexa éppen azt jegyzi meg, hogy az nem irodalmi alkotás, hanem „tét nélküli élvezkedés a magyar nyelvben”, a rendszerváltás mulattató nyelvkritikai darabja, „az értelmiségiekhez forduló kabarétréfa tónusában és minőségében”. Alexa azt mondja,

nem elég az akrobatikus torna a nyelv játszóterén, a tobzódó nyelvi viselkedésmód, ha a létezés tragédiája, a pusztulás renyhe fénye nem csillan meg a szövegekben. A műalkotások mércéje tehát semmiképpen sem az öncélúság, hanem az esztétikum és az etikum mentén, a szociológikum figyelembevételével történik.

Alexa sajátos kritikai beszédmódjának legfontosabb karakterisztikája a személyes, természetes, már-már hétköznapi hangvétel. A kritikai beszédmód személyességét azért vállalja Alexa olyan nyíltan, mert a kritika műfaját, vagy ahogy ő fogalmaz: „a műről való nyilvános beszédet” természetéből adódóan ellentmondásosnak tartja. Egy esztétikai alkotásról csak objektivitásra törekedve lehet ítélni, az eredeti mű és a róla szóló kritika azonban mindig két külön szubjektum szembesítésén alapul, amely különállás már semmiképpen sem lehet objektív. Rakovszky Zsuzsa költészetének elemzésekor írja például: „a kritika csak úgy lehet okos ismertetés és meggondolásra érdemes ítélet, ha meg is tud felelni színvonalában, érzékenységében annak a tárgynak, ami előtte áll. [...] A kritikának, ha nem akar önmutogatóan »frappírozó« lenni, alantas és szárnalmas »műtárgy« a művel szemben, nincs más esélye, mint az, hogy ugyanazt mondja.”

Alexa Károly kritikusi, elemzői nézőpontja egyáltalán nem bevett; mondhatnánk, nem „divatos” és nem is „korszerű”, hiszen az irodalmi művek elé egyetlen követelményt állít: ez pedig azok erkölcsi-esztétikai alapértékek mentén megállapítható hitelessége, amelyek meglétéhez szükségszerűen társul művészi alázat, felelősségtudat is. A művek elemzésekor nem hiányozhat annak a történeti, szocio-

lógiai és művelődéstörténeti kontextusnak a feltárása sem, amelybe a szövegek ágyazódtak. Láng Zsolt *Bestiárium Transylvaniae – Az ég madarai* c. műve műfaji dilemmájának fejtegetése mellett Alexa aprólékosan elemzi azt a rég elfeledett irodalmi hagyományréteget is, amelyhez ez a regény oly bátran nyúl, ahogyan Závada Pál regényének, a *Jadviga párnájának* is a legnagyobb erényét a magyar és egyetemes elbeszélői hagyományba való tudatos belekapaszkodásban találja.

A kritikusnak többek között az is a feladata, hogy egy új műalkotást összekapcsoljon, illetve szembesítsen más, korábban megismert gondolatokkal, eszmékkel, áramlatokkal. Alexa úgy látja, hogy az irodalomnak szükségszerűen van világképe, politikuma, szociologikuma, etikája – és önismeretének is kell(ene) lennie; mindezen aspektusok együttes figyelembevételével pedig rendszerint az értelmezés teljesen újszerű útját nyitja meg. Bár határozottan elutasítja a posztmodernitás szokványos fogalomkészletét, mint intertextualitás, dialogicitás és horizontösszeolvadás, az irodalmi művek elemzésekor mégis alkalmazza őket, s a posztmodern szakszövegek szikárságát olykor esszéiből, kritikáiból kiszólva minősíti. A posztmodern megszólalás mikéntjét tehát elutasítja, a posztmodern eredményeit viszont átveszi – sőt, *A szerecsen komornyik* talán egyik legizgalmasabb írása (*Kurucz-e a steward?*, első megjelenés: Kritika, 1984, 12. sz.) Esterházy Péter *Fuhasok* és *Kis Magyar Pornográfia* c. kötetének a tízéves írói pályakép kontextusába illesztésével olyan alapvető kérdéseket fejez ki, amelyek a posztmodernitásban is lényegiek. Esterházy prózaművészetének lényegi vonásait felsorolva, konkrétan a

Kis Magyar Pornográfia egy tisztán kérdőmondatokból álló szakaszának elemzésekor Alexa leszögezi, hogy bár „nem mindig látni a szöveg mögé, a játék, az irónia, az állítások szüntelen visszavonása, az elbeszélői pozíció következetes elbizonytalanítása, a narráció uralma mögött mi is a tét” – a személyes hitele kétségkívül megvan ennek az epikának. A nyelv Esterházy hite szerint nem csupán munkaeszköz, hanem a világ jelentése is, maga a világ – mutat rá Alexa. Esterházy művészetére ugyanakkor már egy *másfajta irodalmiság* jellemző, amely minden addig használt (avantgárd utáni?) terminológia keretein túlfolyónak bizonyul az 1984-es vizsgálódáskor. Alexa fogalomkészletében nem egyértelműen elismerő megállapítás Esterházy „par excellence” *irodalmi íróisága*, még akkor sem, ha kritikusként tulajdonképpen elismerően elemzi Esterházy prózaművészetének legfontosabb jellegzetességeit: a nyelv szüntelen felülvizsgálatát és kritikáját, a szóhasználat abszolút tudatosságát, valamint a kötetkompozíció tudatos szerkesztésmódját.

A Kurucz-e a steward? nemcsak az Esterházy-recepció új, nyelviségre fókuszáló vonulatának mérföldköve. Azért is jelentős, mert Alexa Károly az irodalmi kultusz kutatás akadémiai indulásával egy időben, Esterházy kritikai recepciótörténetében elsőként kapcsolt a szerző életművének vizsgálatába olyan aspektusokat, mint a siker, a népszerűség okainak és következményeinek számbavétele. A siker természetrajzána elemzése mellett a vendégszövegek és idézetek szerepének, valamint a kritikai recepció mindenre ki nem terjedő figyelmének problémáját – Alexa felvetéseinek továbbgondolásával – RADNÓTI Sándor mélyíti el a *Bevezetésről* írt

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2008. CX. évfolyam 364. szám

kritikájában (*Az ambivalens műbíráló: Esterházy Péter Bevezetés a szépirodalomba c. művéről* = Uő., *Recrudescunt vulnera*, Bp., Cserépfalvi, 1987, 135–174). Az utak innen már egyenesen vezetnek az 1990-es évek és a közelmúlt filológiai és kritikai vitáihoz: mi az irodalom tétje, van-e az esztétikumon túlmutató célja; illetve tartható-e a kritika szubjektivista ága, vagy a kritikáírást alkalmazott irodalom-

elméletként értelmező vonulat kerül-e előtérbe?

Alexa válasza e kérdésekre egyértelmű; újabb kritika- és esszékötetei (*A magyar polgár – és a magyar író: álmok, tények, rögeszmék*, Bp., Kortárs, 2003; *Quodlibet*, Bp., Kortárs, 2004) következetesen viszik tovább a szubjektív és etikus olvasásmód szempontjait és gyakorlatát.

Korner Veronika